

Rendszerváltás, 1989–2019

A szerkesztőség a kelet-európai rendszerváltás 30. évfordulója alkalmából a következő kérdésekre kért választ magyar és külföldi társadalomtudósoktól:

- *Hogyan értékeli a kelet-európai államszocializmusok összeomlása nyomán berendezkedő újkapitalizmust?*
- *Miként látja a rendszerváltás történelmi szerepét?*
- *Milyen következményei lettek a tőkés restaurációnak hazánk és társadalmunk társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaira?*

*

KATE HUDSON

Válasz a kérdésekre

Azoknak, akik politikailag Donald Trump korában váltak felnőtté, nehéz felfogniuk, mekkora politikai jelentősége volt a berlini fal 1989-es leomlásának és a Szovjetunió – mindössze két évvel későbbi – megszűnésnek. Ma azért küzdünk, hogy választ tudjunk adni a mai politikai és gazdasági kihívásokra: a fasiszmus, a szegénység és a növekvő létbizonytalanság újbóli megjelenésére, a kereskedelmi háborúk, a mesterséges intelligencia, az álhírek terjedésének jelenségeire, plusz arra a kettős, az emberiséget létében fenyegető veszélyre, amelyet a klímaváltozás és az új nukleáris fegyverkezési verseny jelent. 1989-től ma egy egész világ választ el bennünket, s az újabb nemzedék számára ez távoli történelem. Mégis, 1989–1991 drámai eseményei gyökeresen és alapvetően változtatták meg a világpolitikát és a világ gazdaságot, s döntő tényezők lettek a világ átalakításában, úgy, ahogy ma ismerjük.

A huszadik század legnagyobb részét a Szovjetunió léte és az Egyesült Államokkal való konfliktusa határozta meg, amelyet úgy

értelmeztek, a történész, Eric Hobsbawm szavaival, mint „korszakos küzdelmet a régi rend erői és a társadalmi forradalom között, amely a Szovjetunió és a nemzetközi kommunizmus sorsának alakulásában testesül meg, ahhoz kapcsolódik, vagy attól függ.”

1989 eseményeivel, úgy tűnt, a kapitalizmus megnyerte a két nagy huszadik századi társadalmi rendszer között folyt küzdelmet – ezt a felfogást foglalta össze a legnépszerűbben Francis Fukuyama, aki kijelentette, hogy elérkezett „a történelem vége”, magának a történelem alakulásának folyamata lezárult a kapitalizmus győelmével. Harminc évvel később ez az állítás „hübrisznek”, elbizakodottságnak tűnik, ahogy a kapitalizmus válságról válságra tántorog, mindig amorálisabb politikai rendszereket és romboló gazdasági recepteket hoz létre, új, tömeges társadalmi küzdelmek robbantak ki, amelyek nem utolsósorban a kapitalizmus által előidézett pusztító klímaváltozás ellen irányulnak. Ám annakidején Fukuyama kijelentése a nyugati elitiek diadalmamórát visszhangozta, amelyeknek végre sikerült biztosítaniuk a második világháború utáni „nyitott kapuk” politika céljait. A világ hatalmas szegmensei nem voltak többé elzárva a világpiac elől, az államszocializmus gazdasági keretei többé nem állták útját a piac terjeszkedésének. Mi több, a közgazdaságtan területén a monetarizmus és a neoliberalizmus, amelyeknek Ronald Reagan és Margaret Thatcher politikája tört utat, úgy látszott, elsöpört mindent maga előtt. Ahogy teltek az 1990-es évek, egyik ország a másik után nyitotta meg kapuit nemcsak a javak szabad mozgása, de a tőke szabad mozgása előtt is, ahogy a globalizáció a kereskedelem területéről áttért a nemzetközi tőke mozgásokra is. A folyamat fő haszonélvezője az Amerikai Egyesült Államok volt, ahogy a tőke mozgások a második világháború után kialakult iránya megfordult, és a világ megtakarításai a világ legszegényebb országaiból a leggazdagabbakhoz áramoltak.

Ugyanakkor a nemzetek közötti és a nemzeteken belüli egyenlőtlenségek a világtörténelemben soha nem látott szintet érték el. Egyfajta perverz logikával, megfordítva az okot és az okozatot, a társadalom szétesését és a politikai felfordulást, amely például az afrikai kontinens erőforrásainak kifacsarásából származott, „komoly” brit újságok publicistái úgy láttatták, mintha maga a gyarmatosítás felszámolása tévedés lett volna. Sőt, a korai 1990-es években szaporodtak az arra irányuló kísérletek, hogy rehabilitálják a kolonialista beavatkozás eszméjét. 1993 januárjában a Hoover Intézet munkatársa, Angelo Codevilla azt írta a *Wall Street Journal*-ban, hogy „ideje lenne újragondolni az antikolonializmus bölcsességeit”, a gyarmatosítást javasolva

megoldásként „arra a válságra, amely Jugoszlávia szétesésével alakult ki a Balkánon”. Három hónappal később az angol történész, Paul Johnson cikket írt a *New York Times*-ba ezzel a címmel: „Colonialism’s back – and not a moment too soon” (A gyarmatosítás visszatér – és egy perccel sem előbb, mint kellene). Johnson, dicsőítve az USA 1992-es beavatkozását Szomáliában, azt állította: „Az alapprobléma nyilvánvaló, de soha nem ismerik be nyilvánosan: egyes országok még nem alkalmasak arra, hogy magukat kormányozzák. Itt erkölcsi kérdésről van szó: a civilizált világ küldetése, hogy eljusson ezekre a kétségbeejtő helyzetben lévő helyekre és kormányozzon.”

Katonai téren, miközben a Varsói Szerződés felbomlott, a NATO bejelentette a maga terveit, hogy nemcsak kiterjeszkedik Kelet-Európára is, hanem kialakít egy egyre inkább „kifelé irányuló” politikát, amelynek úttörője az első Öbölháború volt 1991-ben, ahol a NATO kifejezetten úgy lépett fel, mint világméretű csendőri erő, erősen emlékeztetve a tizenkilencedik századi gyarmatosításra. Az Amerika által vezetett katonai szövetség, megalakulása óta első ízben, támadó hadműveleteket indított az európai kontinens területén is – a korábbi Jugoszláviában, először Boszniában, majd az illegális 1999-es bombázással a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen is. A bombázás mindössze pár nappal a NATO kiterjesztésének első hulláma után kezdődött, amely Magyarországot, a Cseh Köztársaságot és Lengyelországot befogadta a NATO kereteibe. A megalakulásának ötvenedik évfordulóján tartott csúcstalálkozón, 1999 április 24-én Washingtonban, a NATO meghozta azt a történelmi döntést, hogy tovább terjeszti katonai beavatkozásának szféráját. Két esztendővel később, 2001-ben a NATO megkezdte a maga azóta is folytatódó katonai beavatkozását Afganisztánban. 1989 utat nyitott a NATO exponenciális bővülésének: ma 29 tagja van, beleértve korábbi szovjet köztársaságokat is, és világszerte terjeszkedik Afrikában, Latin-Amerikában, Kelet-Ázsiában s azon is túl.

A szovjet rendszer összeomlásának azonban előre nem látott belpolitikai következményei is voltak, amelyek katasztrofális hatást gyakoroltak a mi nyugati társadalmainkra. A szociálpolitika területén Newt Gingrich, a republikánusok vezetője az amerikai kongresszusban azt állította, hogy a kiterjedt jóléti szolgáltatások rendszere és a progresszív adózás egyszerűen a hidegháború termékei voltak. Amellett érvelt, hogy miután a kommunizmus külső „veszélye” elmúlt, le kell építeni a szocialista ellenfélnek tett „belső” engedményeket is. Az Európai Unió 1991-es maastrichti szerződése hasonló lépést

jelentett egy olyan, egyre inkább az USA által befolyásolt szociális gondoskodási modell felé, amelynek a szociáldemokrata pártok – amelyeknek általában érdeme volt a háború utáni jóléti államok létrehozása – többé nem tudtak, vagy nem akartak ellenállni. Valójában a közvélemény egy ideig nem mérte fel, milyen mértékben érintették a szociáldemokrata pártok politikáját azok a változások, amelyek a berlini fal leomlását kísérték – habár ma látjuk, hogy ez az egyik magyarázata annak, miért tudott politikailag úgy előtörni a szélsőjobboldal.

Párhuzamosan annak a nézetnek az elterjedésével, hogy a kommunizmusnak vége van, betört a köztudatba az az elképzelés is, hogy a szocializmus eszméje, amely gazdasági, társadalmi és politikai perspektívaként ilyen vagy olyan mértékben több mint egy évszázadon át orientálta a nyugati munkásmozgalom nagy többségének gondolkodását, szintén végzetesen megrendült – s ezzel együtt a szociáldemokrácia is. Figyelemreméltó volt, hogy ezt a felfogást milyen gyorsan magukévá tették maguk a szociáldemokrata pártok is, és ugyanilyen gyorsasággal elfogadták Ronald Reagan és Margaret Thatcher gazdaság- és társadalomfilozófiáját. A szociáldemokraták között az irányadó megközelítés 1989 után Blair és Schroeder *Harmadik Útja* lett. Ez az irányzat úgy érvelt, hogy a piac az, amely „működik”, amit csupán ki kell egészíteni a vagyon jobb elosztásával. De ez a felfogás összeomlott, amikor világossá vált, hogy a piac nemcsak hogy nem működik, de a hatalmon lévő szociáldemokraták a társadalmi többletterméket sem tudják úgy elosztani, hogy kielégítsék saját hagyományos választói bázisuk igényeit, vagy új szavazókat nyerjenek. Nem voltak képesek a huszonegyedik század kontextusában kifejtetni a társadalmi és gazdasági igazságosság, a társadalmi átalakulás olyan vízióját, amilyent sok vonatkozásban a jóléti állam nyújtott, amely képes volt oly nagyarányú tömegtámogatást szerezni a szociáldemokráciának a háború utáni nemzedékben.

1989 a „globális kapitalizmust” támadó pozícióba juttatta. A szociáldemokrácia jobbratolódása csak része volt egy olyan politikai-gazdasági folyamatnak, amelyhez hozzátartoztak azok a támadások a dolgozó osztályok élet- és munkafeltételei ellen, amelyeket Európában a maastrichti szerződés szentesített, s amely monetarista gazdasági kereteket biztosított a gazdasági és pénzügyi unióhoz. A maastrichti szerződésben szigorú korlátokat szabtak az államadósságnak (a GDP értéknek 60%-át), és a megengedett kormányzati költségvetési deficitet a GDP 3%-ára korlátozták. Hogy megfeleljenek ezeknek a

követelményeknek, a legtöbb európai államnak nagymértékben csökkenteni kellett az állami kiadásokat. A szerződés azt is biztosította, hogy a gazdaságpolitika fő területeit elzárják a demokratikus elszámoltathatóság elől; a tervezett *Európai Központi Bank* olyan kereten belül kapta meg a pénzügyi politika ellenőrzését, amely rögzítette, hogy az árak stabilitása előnybe helyezendő a gazdasági növekedés, a foglalkoztatás és az életszínvonal szempontjai felett.

Ennek az 1989 utáni politikai folyamatnak a következményei nem korlátozódtak a baloldalra – jelentős hatásuk volt a hagyományos nyugat-európai konzervatív pártokra is. Az 1980-as években szélsőjobboldali és újfasiszta pártok alakultak az Európai Unióban. Erejüket táplálta a tömeges munkanélküliség és a társadalmi szolidaritás megrendülése, amikor már a monetarista gazdaságpolitika kezdte éreztetni hatásait. Ez a társadalmi kontextus vezetett a rasszizmus és az idegengyűlölet megerősödéséhez, ami felfuttatta a szélsőjobboldal társadalmi támogatottságát az 1990-es években. Ezek a pártok további csoportokat hódítottak el a konzervatív pártok szavazóbázisából. Így történt, hogy az 1980-as években a szélsőjobboldal – első ízben az 1930-as évek óta – újból széles tömegbázisra tett szert egyes nyugat-európai országokban. Ennek a hatása a hagyományos konzervatív pártokra az lett, hogy egyes esetekben elfogadták a rasszista retorika sajátos elemeit, hogy ezzel kifogják a szelet a szélsőjobboldal vitorlájából, más esetekben pedig fontolóra vették, hogy kövessék Silvio Berlusconi példáját, akinek Forza Italia nevű kormánypártja, a szavazatok 21%-ával, 1994-ben olyan koalíciós kormányba lépett be, amely magába foglalta a szélsőjobboldali Nemzeti Szövetséget, amely a szavazatok 13,5%-át kapta. A szociáldemokraták jobbratolódása, és az, hogy a szociáldemokrácia nem tudta kezelni a 2008–2009-es gazdasági válság teremtette hatalmas gazdasági és társadalmi problémákat, az elmúlt évtizedben megnyitotta az utat a szélsőjobboldal még nagyobb mértékű újraéledése előtt, azokkal a borzalmas következményekkel, amelyeket ma látunk Európa-szerte – ideértve a növekvő rasszizmust, a xenofóbiát, az emberi jogok, a kisebbségek, a szakszervezetek és a baloldal elleni erősödő támadásokat.

Ilyenformán kezdett kialakulni a masstrichti szerződés következményeire adott politikai reakciók jellegzetes mintája. A fő konzervatív pártok azt tapasztalták, hogy társadalmi bázisuk megrendült, s gyakran, ahogy fentebb vázoltuk, a szélsőjobboldali és bevándorlásellenes pártok szívták el tömegtámogatásukat. A szociáldemokrata pártok, amelyek végrehajtották a költségcsökkentési intézkedéseket, szintén

jelentős veszteségeket szenvedtek. Hasonlóan a francia szocialisták által 1993-ban elszenvedett drámai visszaeséshez, 1994-ben összeomlott az Olasz Szocialista Párt, és a spanyol szocialisták is elvesztették a hatalmat 1996-ban. Ebben a politikai kontextusban került sor arra, hogy azok a pártok, amelyek a kommunizmus válsága nyomán a szociáldemokrácia baloldalán kialakultak, meg tudták állítani hanyatlásukat, s elkezdtek fellendülni, előrenyomulni. A *Kommunista Újraalapítás Pártja* szavazatarányát az 1992-es 5,6%-ról 6%-ra növelte 1994-ben, 8,6%-ra 1996-ban. A német *Demokratikus Szocializmus Pártja* (PDS) az 1990-es 2,4%-ról 1994-ben 4,4%-ra növekedett, 1998-ban, egész Németországot tekintve, 5,1%-re, de a korábbi NDK egyes részeiben több mint 20%-ra. Az *Egyesült Baloldal* Spanyolországban az 1986-os 4,7%-ról 9,1%-ra növekedett 1989-ben, 1993-ban 9,6%-ra és 1996-ban 10,5%-ra. A radikális baloldal több ilyen pártjának ezek a választási sikerei azután ahhoz vezettek, hogy az európai parlamentben frakcióvá szerveződtek (*Egységes Európai Baloldal/Északi Zöld Baloldal* – GUE/NGL), s néhányan közülük 2004-ben megalakították az *Európai Baloldali Pártot*. Gazdasági és politikai alternatívákat vetettek fel a kapitalizmussal szemben, s egyes európai országokban jelentős támogatásra is találtak. Ám amióta a „Trojka” 2015-ben összezúzta a *Sziriza* radikális gazdasági programját Görögországban, azóta küszködnek, hogy megtalálják a kivezető utat a politika általános jobbrafordulásának viszonyai között. A legnagyobb kihívás előttük ma az, hogy radikális és járható alternatívát nyújtsanak a kapitalizmussal szemben, amely vonzó lehet azoknak a szavazóknak, akiket a politika főárama kifejezetten hátrányos helyzetbe szorított és marginalizált, hiszen ez a „főáram” a népesség egész szegmenseit kiszolgáltatva annak a katasztrófákat hozó kapitalizmusnak, amelyet a neoliberalizmus hozott létre. Azért kell küzdeniük, hogy visszaszerezzék a kezdeményezést a szélsőjobbaldaltól, amely azt állítja, hogy a „magukra hagyottak” érdekeit képviseli.

A radikális baloldalnak meg kell felelnie ennek a kihívásnak, mert három évtizeddel 1989 után a marxizmus által inspirált baloldali eszmék megint jelentős visszhangot váltanak ki. Ez különösen azért van így, mert a fiatalabb generáció sok tagja kiutat keres egy egyre intoleránsabb és brutálisabb társadalomból, amelynek agresszivitása most a növekvő arányú klímaváltozás veszélyeivel párosul. Egy baloldali gazdasági program maradt az egyedüli alapvető alternatíva a kapitalizmussal szemben, különösen most, amikor nyilvánvalóvá váltak a korlátlan kapitalizmus ökológiai következményei. Az emberek egyre

inkább megértik, hogy a világ előtt álló egyedüli reális opció egy, az ökológiai fenntarthatóság és az egyenlő és méltányos emberi fejlődés szempontjainak megfelelően szabályozott világgazdasági rendszer. Az emberek hatalmas többsége számára romlottak a gazdasági feltételek; a kapitalizmus válsága mostanra, a 2008–2009-es pénzügyi válságot és a „nagy recessziót” követően katasztrofális arányokat ért el. Sokkal kevesebb ember fogadja el ma a nyugati típusú politikai demokrácia és a neoliberális piacgazdaság késő-huszedik századi „programcsomagját”. A politikai modellel való elégedetlenség kéz a kézben jár a gazdasági demokráciára való növekvő vágygal. Ez az egyik alapja a szocialista alternatívának, amelyet a baloldal – amikor úgy tűnt, hogy a szabadpiac retorikája minden akadályt félresöpör – elmulasztott megfelelően előmozdítani. A 2008–2009-es válságot követően a kormányzati kiadáscsökkentő és takarékosági intézkedések ellen kibontakozott dühös népi tiltakozási hullám, beleértve az *Occupy* mozgalmat, az *indignados*-t és a sok más „bázis szintű” mozgalmat, már jelezte az általános elégedetlenséget a létező politikákkal és struktúrákkal szemben. Az, hogy a baloldal megfelelően és meggyőzően válaszolhasson ezekre a kihívásokra, és képes legyen kezdeményezni is, a kulcsa annak, hogy a baloldali pártok működő és politikailag releváns erők maradjanak. Az új, globális kontextusban ezek előtt a pártok előtt az a kihívás áll, hogy tanuljanak az elmúlt három évtized sikereiből és kudarcaiból, hogy tudatosítsák: olyan politikai és gazdasági alternatívákért szállnak síkra, amelyek megoldást kínálhatnak az európai- és világproblémákra, s hogy valóban nagyon népszerűvé válhatnak.

*

SZIGETI PÉTER

Rendszerváltás 30

1. A *Hogyan értékeli...* ? kérdésére először úgy válaszolok, hogy előbb leírom, jellemezem és táblázatba foglalom a fő folyamatok néhány dimenzióját.

Harminc esztendő leírását és magyarázó értékelését kétfelől próbáljuk megragadni: egyfelől a folytonosság-megszakítottság nézőpontjából, másfelől pedig a társadalmi lét komplexitásának következtében

bevezetendő, részrendszereket leíró nézőpontból. A perspektívák ugyanis kijelölnek valós metszeteket a társadalom életéből, amelyeket szaktudományos kategóriákkal és különböző absztrakciós szintekkel lehet leírni és elemezni. Formaelméleti, politológiai, államelméleti és ideológiai-kulturális metszetek karakterisztikumait ugrasztjuk ki, kulcskategóriáik révén – de természetesen a teljesség igénye nélkül.

A társadalmi formaelmélet szintjén kontinuitás uralkodott, mert a köztulajdoni dominanciájú államszocializmus tulajdonviszonyait – szövetkezetek, állami vállalatok, állami gazdaságok és a személyi tulajdon formáit – a privatizáció egyre kiterjedő tendenciája számolta fel. Itt a szándék és a tett valóban egyirányú volt. A domináns termelési módot illetően: a magántulajdonosok közötti tevékenységcserére, benne a munkaerő árupiaci integrációjára épülő kapitalizmus működési törvényeire vonatkozó marxi álláspontot a kelet-európai privatizációs folyamat tényszerűen is igazolja. Az „eredeti tőkefelhalmozás” helyettesítése itt döntően közhatalmi kényszerrel ment végbe. A tőke történelmének legnagyobb kiterjedésű magánosítása ebben a térségben játszódott le: „... a tőke tulajdonjoga átkerült az államtól a magán-személyekhez” – írja Piketty,¹ miközben a nemzeti vagyon nagysága nem változott, csak megfordult a közösségi és a magánvagyon aránya, egyes egyének és oligarchák rendkívül gyors meggazdagodása mellett. Tegyük hozzá: a népesség egészében a jövedelmi és vagyoni viszonyok jelentős polarizálódását és differenciálódását kiváltva.

Az új hatalmi elitnek nálunk a parlamenti törvényhozás birtokában építették ki magántulajdonosi pozícióik formáit (ti. minden vagyon tőkésíthető magántulajdonná vált; kft-k; rt-k; holdingok stb. formájában). A privatizációs folyamattal jött létre az új magántulajdonosi osztály, vagyonok, termelési eszközök, pénz tulajdonosai, akik befektetéseik során bér munkások munkavégző képességét vásárolják meg munkabérért, és akiknek – vagy akik megbízott menedzsereinek – parancsnoklása alatt folyik az üzem, vállalkozáson belüli termelés vagy szolgáltatás nyújtása. A köztulajdon kisajátítását nem csak a privatizáció eredményezte, mert itt az amortizációs szivattyú és az infláció révén *eredeti tőkeátcsoportosítássá*² módosult a klasszikus kapitalizmusbeli, eredeti tőkefelhalmozás. Ezt a folyamatot nemcsak *belül* a későkádári technokrácia, a reformértelmiség, a demokratikus ellenzék és a hagyományos keresztény-nemzeti polgári középosztály kontinuous erői támogatták, új lehetőségeiket felismerve és kihasználva, hanem az 1989–1991-gyel „győztes” neoliberalizmus-neokonzervativizmus külső, nyugati nyomása is.

A *multipoláris pártrendszer* előbb *kétpolúsúvá* vált, a vezető baloldali és a jobboldali néppárt versengésével, amelyet immáron három ciklusban is *domináns pártrendszer* követett (amelyben per definitionem „[t]öbb egymástól különböző párt létezik egymás mellett: a keretei plurálisak. De az egyik annyira erősebb a többinél, hogy egyedül kormányoz, és elsöprő többséggel rendelkezik a parlamentben.”³ Az állami életet 2010-ig a polgári demokratikus berendezkedés jellemezte, hatalommegosztó jogállammal, amit az Alaptörvénytől fogva felváltott a nemzeti szuverenitásra hivatkozó, hatalmi állam, vezérademokratikus (M. Weber), autoriter működtetése, „a nemzet mi vagyunk” antipluralisztikus, nacionalista illiberalizmusa jegyében, és erős antiszocialista, antikommunista hangúlyokkal.

<i>A társadalmi formaelmélet felől nézve:</i> 1989–2019: a tőkés termelési mód restaurációs folyamata, illeszkedve a globális kapitalizmus, illetve annak egyik alrégiója, az Európai Unió integrációs és intézményi kereteibe.	
<i>Politológiai szempontból:</i>	
1989–2010: multi-, majd bipoláris pártrendszer, 1990–2002; 2002–2010	2010–2019: domináns pártrendszer
<i>Az államelmélet felől nézve:</i>	
1989–2010: hatalommegosztás, Magyar Köztársaság	2010–2019: hatalmi, autoriter állam, Magyarország (a Szent Korona országa)
<i>Ideológiai, kulturálisan:</i>	
1989–2010: polgári, pluralisztikus, demokratikus jogállam, „európaizálás”	2010–2019: keresztény, neohorthysta, nacionalista, antipluralisztikus, neokon autoritarizmus, „szuverén” nemzetállami identitáspolitiká

2. Ami a második kérdést, a *rendszerelváltás történelmi szerepét* illeti: *régi világ – új világ*. Mindkettőben éltem. Kutatóként mégis jelzem, hogy harminc év után az összehasonlítás komoly módszertani problémákkal terhelt, az eltérő strukturális viszonyok és intézményesültség következtében. Nem is beszélve az emberi magatartások megváltozott

attitűdjéről. Kezdjük evvel. Az emberek többsége nem a „rational choise” polgári individuumának módjára viselkedett, amelynél a korlátlan önzés a racionalitás mértéke. Mára ellenben háttérbe szorult a közösségiség kölcsönössége, és az önző, hatalomra törő akarat, üzleti és yuppie önzés egyre jobban előjön. A korhoz alkalmazkodni törekvő, katolikus, öröknek, időtlennek gondolt erény- és hittan is növekvő befolyásra tesz szert, legalábbis bizonyos rétegeknél, amelyeknek a rezsim ezzel és a nacionalizmussal ad identitástudatot.

Az extenzív fejlesztés (eredeti szocialista felhalmozás) erőforrása-
inak kimerülése után a szovjet típusú, direktirányításos, a gazdaság és az államigazgatás pártirányításával működtetett berendezkedés már versenyképtelennek bizonyult. Ennek veresége nyomán az államszocialista kísérletek humanisztikus változata, a köztulajdoni dominancián alapuló és a makrogazdasági irányítást az áruviszonyokkal és mellérendeltségi kapcsolatokkal kombináló, komoly társadalmi szintű egyenlőséget és demokratikus mobilitási csatornákat megnyitó kísérletek sem maradhattak talpon. (Ilyennek tekintem a magyar fejlődést 1963-tól 1988-ig, a jugoszlávot és a tragikusan levert, 68-as csehszlovákiait – ezek a szovjet típusú szocializmus megoldásaitól érdemben diferáló kísérletek voltak.) Noha a jaltai rendszer a Szovjetunióval geopolitikailag és történelmileg pozitív fejlemény volt: enélkül a viszonylagos elmaradottság talaján fogant államszocialista kísérletek, vagy a nyugati szociáldemokrácia és a centrum jóléti államainak sikerei aligha láthattak volna napvilágot. Továbbá – a kölcsönös elrettentéssel – mégiscsak előállított egy békekorszakot. A szocialista-szociáldemokrata évszázadot (R. Dahrendorf) felváltó neokon/neolib (USA/EU) fő tendencia pacifikálta a nyugati kapitalizmust, amely az új kihívók (a BRICS-országok) ellenére őrzi hegemoniáját a világrendszerben. Közép- és Kelet Európában Magyarország, Lengyelország, a Baltikum, Bulgária, Ukrajna az európai reakció fellegettevé váltak.

A rendszerváltásoknak a világgazdasági korszakváltás és az ahhoz történő alkalmazkodás volt a háttere, amelyre, eltérően a kínaitól, a szovjet vezetés képtelen volt megfelelően reagálni. Az önfeladó gorbacsovi vezetés – aki egy oblasztyi-sztavropoli párttitkár szintjén gondolkodott a világ fő folyamatairól –, csakúgy, mint a hazai, egyengette a centrumkapitalizmus dominanciájának kiteljesedését és a reakciós neokon gyakorlatok (dezetatizáció-dereguláció; egykulcsos adó; piackonform intézményesítés; új individualizmus; a szegénység kriminalizálása stb.) térnyerését. Mindez burzsoá nézőpontból valóban

eredményes volt: búcsú a jóléti államoktól; a munkás- és kommunista mozgalmak marginalizálása; a kommunikációs, tudatipari fölény megőrzése „az értékek és értékrendek megszüntethetetlen harcában”, amely ma már az adatgazdaság kiépítésével és kiaknázásával történik. A folyamatok fő haszonélvezői: a centrum a félperifériákkal és a perifériákkal szemben, a világgazdaságban megtermelt értéktöbblet nemzetközi pénzügyi rendszeren keresztüli újraelosztásával, tehát a burzsoáziának mint osztálynak az uralmával a dezintegrált munkatársadalommal szemben. A geopolitikai egyensúlymegőrzésben (*ad conservandum equilibrium*) az újabb világháborút sikerült elkerülni, de az agresszív és illegitim katonai beavatkozások az USA részéről eléggé vészjóslók. Továbbá, a szavaktól eltérően, a „*rational choice*” motiválta világban szó sincs a tettekben (és érdekeltségi viszonyokban) egy fenntartható fejlődési irányról, amely képes lehetne a fenyegető ökológiai katasztrófa elkerülésére, valamint az egyenlőtlen és hierarchiát újratermelő világgazdaság feszültségeinek érdemi enyhítésére.

3. Ami végül a *tőkés restauráció hazai és regionális következményeit* illeti, alapvetőnek tartom: a félperiférikus helyzet és a közepes fejlettség talaján⁴ az államszocialista kísérleteknek és a rendszerváltó rekaptalizálásnak egyaránt szembe kellett néznie egy, a világrendszer-kutatók által helyesen felismert dilemmával, éspedig a függés és az önállóság dilemmájával: ha egy ország bekapcsolódik, részt vesz a világgazdaságban, akkor termékeibe befektetett eleven emberi munkáinak gyümölcsét vonják el tőle a fejlettebbek, kizsákmányolják. Ha ezt el akarja kerülni és elzárkózik, akkor nem teszi ki magát polarizációs mechanizmusok veszélyeinek, nem zsákmányolhatják ki, de ez esetben minden termelési, technikai és technológiai fejlesztést saját erőből kellene foganatosítania, ami a végletekig elvívve lehetetlen, ezért a termelőerők technikai-technológiai összetevőjében való lemaradáshoz vezet.⁵

Ebből teljesen kikerülni és utolérni sem 1989 előtt, sem utána nem sikerült. Hazánk a nagyon nyitott szerkezetű gazdaság függési helyzetébe lavírozta magát, amikor exportunk 75–80%-át az itt letelepedett multik állítják elő. A kormányzat által mesterségesen elősegített extra-profitjukkal („kedvező üzleti klíma”) azt tesznek, amit akarnak. Persze egy adott város prosperitásához – mondjuk, az Audi a győrihez – jelentősen hozzájárulhatnak.

Sem az 1948–1988 közötti, sem az 1989–2019 közötti szakasz érdemben nem tudta és nem is érthette utol, illetve közelíthette meg

a centrumországokat. A magyar államszocializmus kiegyenlített életviszonyait, szociális demokratizmusát azonban felváltotta az oligarchikus gazdagság, illetve a depressziós övezetek és az alul lévők másfél-kétmilliós szegénysége, ahol még a téli fűtés sem megy. Ehhez jönnek még a prekárius rétegek, ahol a felemelkedés reménytelen. A felső osztályok 1-2 milliós népessége, persze, élvezi a kinyílt világ adta lehetőségeket, eltérően a világgazdaság olcsó munkaerő-gazdaságába integrálódott bér munkásainktól, alkalmazottainktól. Csalódniuk kellett: nem jött be az óhaj, hogy „legyen kapitalizmus, csak a német munkás színvonalán zsákmányolja ki”. Nem azon a szinten tették és fogják tenni, miközben búcsút inthettek az ingyenes közép- és felsőfokú oktatásnak és a jó orvosi ellátásnak, a kulturális javakhoz való tömeges hozzáférésnek és a munkajogi kedvezményeknek. Számomra egyértelmű, hogy a köztulajdon népességeltartó képessége magasabb fokú volt, mint a privatizált gazdaságé. Itt a munkaerő alulfizetettsége olyan mértékűvé vált negyedszázadon át, hogy kényszerűen léptek működésbe az objektív dialektika ellenerői: a munkaerőhiány következtében a béreket emelni kellett, illetve sokan lábbal szavaztak: kiléptek a honi reménytelenségből, és inkább Ausztriában vagy Angliában szakmunkáskodnak, pincérkednek, takarítanak vagy portáskodnak... Fogy a nemzet.

Ami a kultúrát illeti: az elitkultúrában és a művészetekben sokszínűség és értékes alkotások kísérik a folyamatokat. Főleg az élet konfliktusainak tükröt tartó színházi élet ilyen. A magyar irodalom és zenei élet magas színvonalának folytonossága közismert, ma is így van. Erőteljes tendenciának látom az elit és a tömegkultúra kapitalizmusra jellemző hasadását. A hanyatló tömegoktatás mellett – középfokú oktatásunk 20–25% körüli funkcionális analfabétát állít elő – az államilag kivételezett egyházi gimnáziumok és felekezeti egyetemek is ezt jelentik. A fogyasztói tömegkultúrát az emberek, persze, szeretik, ezzel lehetett lenyomni a szocialista kultúrát. Sokszor fel sem tűnik nekik, hogy a multik önkéntes reklámembereivé válnak, vagy hogy a fogyasztói kretenizmus irracionális, pazarló pörgésébe kerültek. 2019-ben a retrográd, xenofób, fajvédő nacionalista rezsimben a népesség 71%-a értett egyet „a migrációt meg kell állítani” hazug kormányzati propagandájával. A keresztény-nemzeti, Horthy-kultuszos jobboldal szerencséje, hogy kormányzata a 2008–2009-es válság után tartósan felülhetett a gazdasági növekedés lovára. Közben kirekesztő-fajvédő és „Brüsszel”-ellenes retorikájával teremtett régi-új identitást és kétharmados politikai többséget, éppen az elmaradott vidéki, erősen

vallásos népe sségre támaszkodva. A félperiférián – széleskörű és stabil polgári viszonyok hiányában – nem lehet a liberális demokrácia és a jogállamiság eszméjével politikai többséget szerezni. Itt a tekintélyuralmi – isten létezik, a haza mindenki előtt, a család a társadalom elsődleges közössége –, organikus hierarchiákat feltételező legitimáció, a nacionalista ideológia és a keresztény kultúrharc győzni tudott. Nem véletlenül követte tehát 2010-től a politikai rezsimváltás a társadalmi rendszer megváltoztatását.

Jegyzetek

- ¹ Thomas Piketty: *A tőke a 21. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2015.
- ² Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom. A magyarországi újkapitalizmus. Budapest, Aula Kiadó, 2001, különösen 233–244.
- ³ Maurice Duverger 2003: Állam és kormányzat In: Takács Péter (szerk.) *Államtani írások*. Budapest, Szent István Társulat, 433–434.
- ⁴ A történelmileg determinált viszonylagos elmaradottság, tehát a nyugati fejlődéstől és a kontinensek közötti kereskedelemtől kieső, refeudalizációs struktúrákat tovább éltető elkanyarodás a XVI. századtól az Elbától keletre fekvő térségekben jelenti a felhalmozódott hátrányok továbbélését.
- ⁵ Giovanni Arrighi 1992: A fejlődés illúziója. *Eszmélet* 15–16 sz. (1992. április–július), 154.

*

GERŐCS TAMÁS – PINKASZ ANDRÁS

A társadalom önvédelmének történelmi perspektívái

A kapitalizmus fejlődéstörténete társadalmi ellentmondásokon alapul. A tőke hatalmának kiépülését és az azzal szembeni társadalmi ellenállásokat Polányi Károly „kettős mozgásként”, „ingamozgásként” írja le. A társadalom önvédelmi mechanizmusai időszakosan képesek arra, hogy a társadalomból kiágyazódó tőkés gazdasági intézményeket visszaágyazzák, azaz visszavegyék fölöttük a társadalmi ellenőrzést. Az alábbiakban a tőkés társadalmi viszonyok újraalakulására, történelmi ciklusainak váltakozásaira e társadalmi „önvédelmi reakciókon” keresztül nézünk rá. Ezen belül is a munkából élő emberek egyik legfontosabb önvédelmi intézményére, a szakszervezetre helyezzük a hangsúlyt, valamint arra, hogy az önvédelem kialakításában milyen

szerep hárul az államra. A két intézmény közvetlenül is kapcsolódik egymáshoz, hiszen egy szakszervezet az érdekvédelmet az állam által hozzá rendelt jogosítványokon, vagyis legális úton keresztül képes biztosítani a dolgozók számára. Bár e hozzászólásnak nem témája, de fontos rögzíteni, hogy a munkások önvédelmének sok olyan formája létezett már, amely adott történelmi korszakokban kikényszerült a legalitásból. Azaz a szakszervezeti forma fontos, de a tőkés társadalmi elnyomással szembeni ellenállás megszervezésének nem az egyetlen formája: a törvényi szabályozás ugyanis egyszerre jelent lehetőséget és korlátot a működés számára.

A munkaerőpiacon kialakult munkaerőhiány és a kelet-európai régióval összevetve továbbra is meglepően alacsony bérek miatt legkésőbb 2017-től kezdve a szakszervezetek erősödését és népszerűségének a növekedését lehet tapasztalni. Mindezt annak ellenére, hogy a jogait és lehetőségeit jelentősen lecsökkentette a 2012-es Munka Törvénykönyve. A rendszerváltáshoz képest meglepően késői időpont oka, hogy ez a szervezeti forma pont azok szemében vált az államszocializmus évei alatt hiteltelenné, majd a rendszerváltást követő években működésképtelenné, akiknek az érdekeit szolgálni hivatott lett volna. A szakszervezetek társadalmi önvédelmi szerepe Magyarországon az államszocializmus időszakától kezdve erodálódni kezdett. Központosításuk következtében államosították az intézmény érdekvédelmi funkcióját, ezzel azonban éppen a valós (sok esetben az állammal szembeni) önvédelem lehetőségeit üresítették ki. A helyzet 1989 után, a rendszerváltással sem javult, sőt bizonyos szempontból romlott is. A korábbi központosított rendszert – részben a nemzetközi szervezetek javaslatára – olyan módon decentralizálták, hogy a dolgozói érdekvédelem meggyengült. Az erős szakszervezetekkel rendelkező országokban (pl. Németországban) tipikusan ágazati szinten szerveződő szakszervezetek vannak, így azok képesek nagy erőt felmutatni a tőkével való tárgyaláskor. Magyarországon azonban a rendszerváltás egy széttöredezett struktúrát hozott létre: ágazatokat széttörő konföderációkat, valamint az ágazati helyett gyári szinten aktívabb szakszervezeteket.

A munkás elégedetlenség artikulálásának nehézségeire talán az egyik legérdekesebb magyarországi példa a rendszerváltás idejének szakszervezeti mozgalmához vezet vissza. Az államszocialista rezsim megrendülésekor a gazdasági és politikai elitnek számolnia kellett a növekvő munkáselégedetlenséggel, és mivel a központi állam nem tudott felügyeletet gyakorolni a szakszervezeti mezőben zajló folya-

matok fölött, ezért néhány területen sikerült a munkásoknak független érdekvédelmi tömörüléseket kialakítaniuk. Ebben a folyamatban három fontos kezdeményezést említünk: a BAL, a munkástanácsok és a Liga létrejöttét.

A rendszerváltáskor az *Eszmélet* körül szerveződő baloldali csoport szakszervezeti szövetségesekkel összekötve próbálta mozgósítani a munkásokat, annak érdekében, hogy ne engedjék a gyárakat rossz körülmények között privatizálni, valamint népszerűsítették a munkás önszerveződést. A korabeli sajtó és értelmiség azonban olyan mértékben sugallta a tőkés rendszerbe való visszatérés előnyeit, hogy a munkanélküliség és az infláció együttes veszélyével annak későbbi brutális megvalósulásáig alig számoltak a gyárakban. Így a szervezkedés nem tudott érdemi sikereket elérni, a bekövetkező válság pedig tovább szűkítette az elérhető eredményeket. A kezdeti próbálkozások sikertelensége miatt a Baloldali Alternatíva Egyesülés (BAL) több tagja – a SZOT utódszervezeteként létrejött MSZOSZ-hez hasonlóan – az MSZP-n belül vagy éppen azzal szorosan együttműködve próbálta meg baloldali irányba alakítani a közpolitikákat. Ezt azonban érdemi kormányzati stratégiává – a pártpolitikai korlátok, és az MSZP tőkés rendszerbe való betagozódása miatt – nem sikerült átváltania.

Hasonló vakvágányra futottak az 1989 környékén megindult munkástanácsok is. Ezek elsősorban a gyárak bezárása és privatizációja ellen jöttek létre, de a vállalatvezetők tulajdonszerzését sem feltétlenül támogatták. Ethoszuk az 1956-os munkástanácsok önrendelkezési elképzeléseire épült. Ezek a munkástanácsok elégedetlenségüket fejezték ki nemcsak a korabeli privatizáció miatt, hanem az MSZMP körüli nomenklatúra vagyonmentő intézkedései sem tetszettek nekik, ami viszont így fenyegetést jelentett nemcsak a vállalatvezetők, hanem a SZOT hatalmára is. A munkástanácsok elterjedésével ugyanis megszűnt az akkor még létező szakszervezeti csúcsszerv egyeduralma. A munkástanácsok 1991-re átalakították szervezeti működésüket, és az eredeti 1956-os ethosztól eltérően, vagy éppen annak bukásából okulva, egy központilag koordinált konföderációba tömörültek, amely végül a konzervatív-nemzeti MDF vezette kormánnyal alakított ki szövetséget 1991 után, ma pedig a Fidesz-KDNP pártcsalád holdudvarába tartozik. Ugyanakkor a konföderáció itt sem tudott a politikai kapcsolatán keresztül érdemi eredményeket elérni.

A Liga alá tartozó szakszervezetek szintúgy ebben az időszakban jöttek létre, és már az első években több százezer korábbi SZOT tagot számláltak. Ezt a csoportosulást is kifejezetten az állampárttól

függő SZOT-tal szemben hozták létre. Mivel ez a kezdetektől kvázi konföderációként működött, ennyiben nagyobbak is voltak a helyi érdekérvényesítésen túl mutató politikai ambíciói, mint a még független munkástanácsoknak. A Liga szintén elutasította a spontán privatizációt és a gazdasági nomenklatúra építését, vagyis az MSZMP-vel szemben pozicionálták magukat, és a pártok megalakulásakor az SZDSZ-hez kerültek közel az 1990-es választások idején. Az SZDSZ-en belül 1989-ben még több ideológiai irányzat is képviselte magát, és a baloldali szárny például kereste volna a kapcsolatot a független munkástanácsokkal, még mielőtt azok keresztény-konzervatív irányba álltak. Az SZDSZ-ben közben a liberális piacpárti csoport kerekedett felül, ami végül megakadályozta az ez irányú építkezést. A Ligával kialakított szövetség is csak az MSZP és az SZDSZ között létrejött koalícióig állt fenn, ezt követően a Liga az 1998-ban először kormányra kerülő Fidesz felé orientálódott át.

A szakszervezetek és a politikai pártok közelsége mindegyik esetben értékalapúvá vált. Ugyanakkor a szakszervezetek érdek- és nem értékképviselőre jöttek létre, és az érdekeiket pedig szemmel láthatóan nem képviselték a pártok. Az adott történelmi körülmények között még hihető volt, hogy egyes pártok képesek lehetnek a szakszervezetek érdekeinek védelmére, mára azonban látványossá vált, hogy érdemi döntéseknél a pártok az általuk képviselt tökefrakciók érdekeit képviselik – akiknek pedig többnyire ellentétes az érdekük a dolgozókéval. Mindez a rendszerváltás utáni munkásérdek-képviselő visszaszorulását és a társadalmi önvédelmi reakciók legyengítését eredményezte.

Bár a pártpolitika csapdáját legkésőbb a kétezres évek elejére mindegyik szakszervezeti konföderáció megtapasztalta, máig erősebb közöttük az értékalapú elkülönülés és a tartós politikai kapcsolatok megőrzésére vonatkozó igény, mint az érdekérvényesítés jegyében kötött szakszervezeti és politikai koalíciók megerősítése. A 2010 óta zajló magyar nemzeti „szabadságharc” is a nemzeti tőke és a nemzetközi tőke közötti tulajdon-újraelosztás története. A dolgozó a nemzeti tőke sikerét az ideológián keresztül, de nem a bérén keresztül érezheti át. Minden érdemi béremelésért a dolgozóknak maguknak kellett megküzdeniük. Mindeközben a munkavállalói jogok folyamatos gyengítése vagy a munkabiztonsági előírások leépítése egyre lehetetlenebb helyzetbe hozták nemcsak a szakszervezetek működését (gondoljunk csak a 2010-es sztrájk törvény szigorítására), hanem az egyes dolgozók alkuerejét is. Az önvédelmi mechanizmusok gyengülésére utal, hogy

a Fideszhez kötődő szakszervezetek ebben az átalakulásban olyan defenzív helyzetbe kerültek, hogy például a Munka Törvénykönyvének 2018-as átírásához (az ún. rabszolgatörvényhez) részben asszisztálni voltak kénytelenek. Az azóta kialakult sikeres béralkuk rámutattak arra, hogy a szakszervezetek csak akkor tudnak eredményt elérni, ha nagy és mobilizálható tagsággal rendelkeznek, nem töredeztettek értékalapon ágazati szinten, és képesek tiszta formában a dolgozók érdekében politizálni.

A másik fontos tanulság a szakszervezeti mobilizáció kapcsán, amire szintén a 2000-es évek világgazdasági folyamatainak megváltozása hívta fel a figyelmet, hogy az értékisajátítást és -elosztást végző tőke egyre globalizáltabban szervezi meg a termelést, miközben a szakszervezetek tevékenységei – a szabályozói korlátozások miatt – leginkább továbbra is a nemzeti politikai szintérre korlátozódnak. Számos európai szakszervezet ismerte fel az elmúlt években, hogy ki kell lépni ebből a keretből, máskülönben a tőkével szembeni hatékony érdekképviselő, a dolgozók önvédelme számológdik fel. Fontos hangsúlyoznunk, hogy erre a következtetésre nem valamilyen elméleti konstrukció vezetett, hanem a hétköznapi gyakorlat kihívásai. Jó példa erre a járműipar, amely Európa egyik centrumállamában, Németországban továbbra is az egyik legerősebb ipari tőkefrakció alá tartozik, és a szervezett munkásság is ebben az ágazatban az egyik legerősebb, vagyis az érdekellentétek sokszor ebben a szektorban törnek a leglátványosabban a felszínre. Az elmúlt évek ipari átszervezései, azaz a járműipari tevékenységek jelentős részének – különösen azoknak, amelyek nagyszámú dolgozót érintettek – áttelepítése a kelet-európai régióba, kihívást jelentett nem csak a németországi aktív fémipari dolgozók szakszervezetének (IG Metall), hanem a kelet-európai társszervezeteknek is. Ebben a kontextusban adódott és adódik, hogy a tőke – ez esetben a járműipari cégek – igyekszik kihasználni a dolgozók és érdekképviselői szervezeteik nemzeti határokon átnyúló töredezettségét. A hatékony önvédelem egyik alapfeltétele éppen az, hogy ezek a szervezetek nem egymásra licitálva, egymással szemben próbálnak egy vesztesre álló küzdelmet a nemzeti keretek között megvívni a sokkal globalizáltabb tőkével szemben, hanem előnyükre fordíthatják a szakszervezeti és egyéb munkásmozgalmak határokon átnyúló mozgósító erejét. Látunk ilyen irányú üdvözlendő kezdeményezéseket, és azt gondoljuk, hogy a hatékony érdekképviselőlet a jövőben ezen a nemzetközi, de legalábbis regionális (például EU-n belüli) téren kell ellátni, a küzdelmet megvívni.

Bár a fenti tanulságokat a szakszervezetekre fókuszálva rögzítettük, a 2008-as válságot követő évtized számos egyéb tanulságot is hozott, például hogy milyen korlátjai vannak, ha az önvédelmet egy zárt politikai térben, például egy pártban próbálják megvalósítani a dolgozó emberek érdekeit ellátó szervezetek. A nemzetközi fellépés, bár szükséges, de nem minden szempontból elégséges feltétele a társadalmi önvédelemnek. Az Európai Uniót (EU) is a tőkés csoportok szervezték meg, és mint az ipari átszervezés következményeiből, és az azok köré épült politikákból látjuk, máig elsősorban a tőke érdekeit szolgálja. Az EU-s intézmények bevétele, egyáltalán az uniós politikai színtérre kerülő küzdelmek sem kecsegtetnek gyors és egyöntetű sikerrel. Ha valakinek valaha is kétségei lettek volna e felől, annak a görögországi események, a Sziriza párt betagozódása a tőkés elnyomásba, és ezáltal a valós önvédelem feláldozása egyértelmű példa lehetett, hogy hol vannak a korlátai egy alulról jövő társadalmi önvédelmi kezdeményezésnek a nemzetközi politikai térben.

Az önvédelem részben alulról szerveződő, az emberekkel szoros és közvetlen kapcsolatot fenntartó formái – pl. az említett szakszervezetek – komoly veszteség nélkül nem kikerülhetők. Párt vagy új dolgozói mozgalom alapítása, az államhatalom megszerzése, vagy akár Uniós szervek bevétele a tőkés társadalmi rendszerben csak nagyon nehezen tud működő stratégiává válni, ha egyáltalán azzá tud válni, mert számos helyen a betagozódás, az ingamozgás átbillenésének veszélye áll fenn. A mindenkori kormányok ugyanis a tőkés világrendszerben a tőkés felzárkózás versenyében menedzselik az országot, ami a dolgozók érdekeivel szemben, érdekeik megosztásával és feláldozásával tud csak megvalósulni. Mint megtapasztalhattuk az elmúlt években is – például a magyar Munka Törvénykönyvének 2018-as szabályozása kapcsán – sok esetben az egyes dolgozói csoportokat, például a közmunkásokat vagy a határozott idejű szerződéses munkavállalókat, a kölcsönzött munkásokat és a teljes állásúakat egymással szemben is megpróbálja kijátszani a tőke (akár a multinacionális vállalatok, akár a hazai burzsoázia, de leginkább mindkettő) érdekében eljáró kormányzat. A kormányzat a munkavállaló-ellenes intézkedéseit csak egyre álságosabb ideológiával tudja eltakarni. Ennek az ideológiának – ami jelenleg a menekülésre kényszerülő embertársainkat kiáltja ki bűnbaknak – éppen a tőkével szembeni saját önvédelmünk miatt nem szabad felülni. Rosa Luxemburg volt talán az egyik első baloldali gondolkodó, aki már a század elején felhívta a figyelmet, hogy a gyarmati népekkel, a centrumon

kívüli tőke kizsákmányolt áldozataival szolidaritást kell vállalnunk, és a dolgozói érdekképviseléseknek a nemzetközi szinten, annak megfelelő fórumain és szintjein közösséget kell tudni vállalni a világ legmegnyomorítottabb és legkizsákmányoltabb embereivel. Csak közös fellépéssel gyakorolható az önvédelem, máskülönben a tőke minden eszközt bevet arra, hogy megossza a munkából élő emberek legkülönbözőbb csoportjait.

A társadalmi ellenállás, önvédelem bár a tőkés kizsákmányolás miatt mindig jelen van, de ennek artikulációja, hogy valós rendszerformáló erővé váljon, sőt a tőkés rendszerrel szemben szerveződjön meg, csak nagyon nehezen tud jól kifejeződni. Ha odafigyelünk ezekre a tanulságokra, akkor van esély nem csak egy szélesen vett nemzetközi szolidaritásra, hanem a tőkével szembeni hatékony fellépésre, a legkülönbözőbb háttérű dolgozók társadalmának a mainál erősebb közös önvédelmére.

*

KRAUSZ TAMÁS

Néhány megjegyzés a rendszerváltás ideologikumáról

A rendszerváltás fogalma, tartalma

A rendszerváltás a kritikai gondolkodásban a történelmileg példátlan rabló privatizáció, dezindusztrializáció, „demodernizáció”, munkanélküliség, kulturális és szociális hanyatlás szinonimája. Mások a demokráciának „a kommunista diktatúra” fölötti győzelmével azonosítják. Megint mások a két tézist egyesíteni kívánják. Objektíve fogalmazva, 1989-ben a gazdasági és politikai hatalom újrafelosztásáról, egy új osztálytársadalom kialakításának helyi és globális politikai feltételeiről volt szó. A tulajdon- és hatalmi viszonyok olyan radikális átalakítása zajlott le, amely az állami tulajdon tőkés kisajátítását, a tőkés magántulajdon rendszerének rendkívül gyors visszaállítását eredményezte a világpiacba való „visszaintegrálódás” útján.

Ám a politikai-hatalmi rendszer viszonylagos megszilárdulása vagy két évtizedet váratott magára, mert az új uralkodó osztály, az új, oligarchikus, a hatalom által kijelölt „nemzeti” burzsoázia végső megfor-

málódása a globális tőkés viszonyok nyomása alatt csak tekintélyelvű módszerekkel volt lehetséges a mi régiókban. „Viszonylagos”, mert 1989 óta még mindig messze nincs teljeskörű társadalmi legitimitása az új burzsoázia vagyonnal való ellátásának, az állami tulajdon magánkiszajátításának, a közpénzek magánfelhalmozásának, az ebből fakadó társadalmi egyenlőtlenségeknek. A nacionalista agymosás – amely 2010 óta a rezsim szellemi-kulturális alaptervékenysége – fő funkciója, hogy ez a „legitimációhiány” megtörjön és a nemzeti kivételesség valamely doktrínájának a jegyében az új burzsoázia bejelenthesse a nemzet fölötti hegemoniáját. A rendszerváltás liberális, pluralista periódusából 2010-ben egy jobboldali nacionalista, neohorthysta politikai-ideológiai hegemonia vált lehetővé a NER képében.

Nem a véletlen műve, hogy csak ritkábban teszik vizsgálat tárgyává az egész átalakulás ideológiai-szellemi anyagát, mivel ennek alapján válhat igazán világossá és egyértelművé, hogy miképpen lesz a liberális demokráciából szélsőjobboldali-tekinélyelvű rendszer. Tudvalévő, hogy nyugat-európai értelemben vett demokratikus berendezkedés 1989 után sem jöhetett létre, mert polgári demokráciát demokratikus polgárság nélkül végső soron nem lehetett létrehozni, hogy egyéb történelmi feltételek hiányáról itt és most ne beszéljünk.

1989 mint a liberalizmus és a nacionalizmus házassága

Ez a viszony eleve csúnya házasságnak indult, mert a két fél („népi-esek versus urbánusok”) kezdetől – történelmileg kódoltan – nem igazán szerette egymást. Noha egy kényszerházasságról beszélünk, a közös cél, a haszonelvűség mindennél erősebbnek bizonyult: a szocializmus minden formájával egyszer s mindenkorra le akartak számolni a tőkés magántulajdon megszállottjaiként, a gazdasági és politikai hatalom egymás közötti felosztásának bűvöletében. De hogy miképpen valósítsák meg az új osztályuralom rendszerét, arról egymástól nagyon eltérő módon vélekedtek, érdekeik sok mindenben eltérőek voltak. Eleinte az eltérő momentumok nem látszottak világosan, mindent eltakart a kezdeti „szerelem”, amely úgy 1987-től „a szabad piacgazdaság, a politikai többpártrendszer és a nemzeti függetlenség” nagy triászában is kifejeződött.

Minden újság, tv-csatorna, fizetett propagandisták egész hada azt szajkózta, hogy „utolérjük Nyugat-Európát” (az nem mondták, hogy elhagyjuk) és felépítjük a szociális piacgazdaságon alapuló pluralista

demokráciát. Két évtized alatt az egész kísérletből, mint látjuk, nem sok minden maradt meg. A félperifériás vadkapitalizmus két évtized után felöltötte „normális” történelmi formáját: ez volt a tekintélyelvű rendszer (2010).

A liberális szerzők nagy előszeretettel rokonítják a mai rezsimet, a NER-t a Kádár-rendszerrel. De ez önbecsapás, éppen a mai rendszer ideológiai jellegének megértését teszi lehetetlenné. E lapos historizálás arra szolgál, hogy a liberálisok saját történelmi felelősségüket minimalizálják a NER létrejöttében. Érdemes tehát az átalakulás ideológiai aspektusáról néhány további tézist röviden megfogalmazni.

A 89-es hajnalhasadás

De ne higgyük azt, hogy már 1989-ben nem lehetett felismerni azt az ideológiai-szellemi légkört, hangulatot, amelyre a 2010-es rendszer új „alaptörvénye” (már alkotmánya sincs!) támaszkodik. Ki ne emlékezne rá, hogy már ’89-ben, mindenekelőtt a footballstadionokban elszabadult a vad, önfeledt antiszemitizmus, a trianoni demagógia, a lötytös nacionalista indulat, amely mindmáig itt van velünk. Ki ne emlékezne Csurka István hírhedt „dolgozatára”, Csoóri Sándor „üzeneteire”, az árvalányhajás „mély magyar” nacionalizmus (Spiró) első hajtásaira, a koronás címerre? Ez volt a „magyar demokrácia” igazi arcúata, amelynek jelentőségét akkortájt csak kevesen akartak észrevenni, hiszen ez a periódus a liberalizmus globális triumfálásának ideje volt... 1995-ben még Kis János a „náci beszéd szabadságát” követelte a *Népszabadságban*.

Egy közép szerű amerikai politológus (Fukuyama) lett hamarosan a sztár, aki egyenesen a „történelem végéről” (1992) fantáziált a mainstream sajtó támogatással, míg „kollégája”, Huntington a „civilizációk összeapásáról” fogalmazott meg próféciákat, amiket sokan, a New York-i ikertornyok lerombolásával, mint beteljesedett jóslatot fogtak fel. Kelet-Európában nem ilyen „nagystílu” teóriákkal álltak elő, csak „követték” a „kijelölt” modelleket. A tézis és az antitézis ugyan világosnak tűnt, de elmaradt a „szintézis”: a liberális triumfalizmusnak nagyon hamar az antiglobalista helyi-nemzeti ellenállás vetett véget, amely ugyancsak szemben az osztályidentitással, a vallási és etnikai „reneszánsz” társadalmi hordozójává vált, amely „reneszánszt” a liberálisok hiábavalóan igyekeztek a saját szolgálatukba állítani.

Az elmúlt 30 év legbefolyásosabb (ál)tudományos felfedezése, „szintézise” a nacionalizmus „modernizálása” keretében történt, ami valójában egy primitív, de annál hatásosabb archaizálásnak bizonyult. A *nemzetiség* tudományosan meggyökeresedett fogalma helyére az „etnikum” fogalmát állították, mintha a történelmileg megformálódott közösségeket – a *nemzetet* és a *nemzetiséget* – vérségi-törzsi kapcsolatok fonnák egybe. Egyfajta nyitás volt ez a fajelmélet irányába, amely a nacionalizmus bizonyos irányzataitól sosem volt idegen. Ez a gondolati-politikai irányzat tulajdonképpen a korai középkor fogalmi leírását alkalmazta a mai feltételekre, miközben Marx társadalmi formaelméletét deklaratíván kidobták, mint hasznavehetetlen terméket. Ők '89 mai örökösei.

Az etnonacionalizmus mint a rendszerváltás legfontosabb ideológiai üzlete

Mint fentebb hangsúlyoztam, a rendszerváltás ránk szabadította Kelet-Európában az *etnonacionalista* gondolkodás és cselekvés szinte minden formáját, noha Kelet-Európában a tömeggyilkosság elvben bűncselekménynek számított, hacsak a NATO bombázásai érdekében ezt az elvet fel nem függesztették, mint pl. Jugoszlávia esetében 1999-ben. A Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlasztása után az utódállamok többségében elszabadultak az „etnonacionalista” tömeggyilkosságokba torkolló indulatok, természetesen a hatalmi elitek irányítása mellett. Az *etnonacionalizmus* – áthatva vallási ideológiákkal – szinte az egész rendszerváltó térségben az új, „demokratikus”, kapitalista nemzetállamok építésének cementező anyagává vált. A kis nemzetállamok elvesztett, „leértékelődött” gazdasági önállóságát politikai és kulturális téren kívánta a hatalmi elit nacionalista szárnya kompenzálni.

Az „etnonacionalista reneszánsz” az államnacionalizmus egyik fontos funkciójává vált, kizárva az osztályidentitást. (Orbán javaslatára 1993-ban a parlament egyszerűen betiltotta a kommunista szimbólumokat.) Az egymásra haragvó nacionalisták és liberálisok ezen a döntő ponton továbbra is ideológiai szövetségben maradtak. Az osztályidentitás ördögtől való eredete 1989-től szinte kötelező dogmává vált, miközben persze egy új osztályállam épült ki, azzal az alapfunkcióval, hogy móresre tanítsa azokat, akik a rémes társadalmi egyenlőtlenségek miatt elégedetlenkedhetnek.

A megszilárdulni látszó *tekintélyelvű rendszer* etnonacionalista ideológiai jellege a két világháború közötti negyedszázad uralkodó szellemi poggyászából ered. Így természetes, hogy Magyarországon

ez az etnonacionalizmus magában rejtette a náciizmus részleges és a Horthy-rendszer teljes rehabilitációját, amit megfejtettek a mai rezsim ideológiai apparátusai a holokauszt és a náci Németországgal való szövetség relativizálásával. A helyzet nagyon hasonló a balti államokban, Lengyelországban, Horvátországban, a Szovjetunió számos utódállamában, hogy Ukrajnáról ne is beszéljük, ahol az ukrán fasiszta hagyomány közvetlenül a liberalizmus uralomra jutásának eszközeként funkcionált – az USA, az EU és a NATO közvetlen ellenőrzése alatt.

Persze, ezt az etnonacionalista „örületet” óriási közpénzeken intézmények, propaganda-apparátusok, helyi és központi „emlékbizottságok” egész hálózata működteti. E működés lényegébe betekintést nyújt a holokauszt-emlékezet hivatalos megcsúfolása és egyidejűleg kormánypropagandaként való állami „piacosítása” a kül- és belpolitika különböző területein. Úgy virágzik a holokauszt-üzlet, mint a Gulag-üzlet, az „etnobiznisz”, a giccspár. Szappanoperákká, könnyes-szenzimentális sztorikká alakítják át a valóságos történelmi folyamatot, az okok és okozatok bonyolult láncolatának kikapcsolásával. Az egyes vallási és nemzetiségi kisebbségek, csoportok „identitáspolitikai”, pénzügyi támogatása, eleve korlátozza az osztálytudatosodás lehetőségét. Klasszikus példa a romák valóságos áldozati szerepe és a romák „identitáspolitikai” izolálása az „etnicizmus” szellemében. Mindez – újra aláhúzom – természetesen az EU által megkívánt politika. Ez a „nemzetépítés”, amely a történelmi és osztályszempont helyére került, a szélsőjobboldal cigányozó és zsidózó „hagyományápolásnak” kedvez, amit még államilag meg is finanszíroznak az egymással hadakozó és konkurens „érdekvédő” szervezetek szembeállítása céljából.

Ez az „etnikai reneszánsz”, amely a rendszerváltás lényegéhez tartozik, a nemzetállamok új osztályrendjének megerősítése, a kulturális hanyatlás világos jele is. A Wass Albertek vagy Nyíró Józsefek ennek a giccses kultúrának a forrásvidékéről valók, amivel párhuzamosan leértékelődött Ady és József Attila jelentősége. Mindez a rendszerváltásból fakadó új, kulturális hegemonia egyfajta tükörképe.

A vázolt tényállás jól illusztrálja, hogy a kelet-európai rezsimiek, 30 évvel a rendszerváltás után, a Nyugat támogatásával, milyen mértékben váltak nyitottabbá jobbra és szélsőjobbra és milyen mértékben zártak balra. Nem minden büszkeség nélkül jegyzem meg, hogy az *Eszmélet* 30 évvel ezelőtt az legelsők között fújta meg e tekintetben is a riadót... Persze bizonyos értelemben hiábavalóan, amennyiben az a bizonyos hajó akkor már elment. 1989-et írtunk!

1989–2019: Új autokráciák születése

Az államszocialista rendszerek óriási kulturális, gazdasági, politikai és persze civilizációs optimizmus közepette omlottak össze. A „fejlett és a civilizált Nyugat” triumfált a „fejletlen és barbár Kelet” felett. Ezt az önhitt megközelítést talán legjobban Francis Fukuyama „történelem végéről” vallott tézise, valamint Samuel P. Huntington „civilizációk összecsapásáról” kifejtett koncepciója testesíti meg leginkább. Mindkettő Nyugat- illetve USA-centrikus szemlélettel e civilizációs kör politikai és gazdasági krédójának, vagyis a liberális demokráciának és a szabadpiaci kapitalizmusnak a hegemoniáját ünnepelte önfeledten. Magyarország és a többi kelet-európai korábbi államszocialista rendszer – részben a világ- és geopolitikai kényszerek, részben pedig a helyi elitek liberális eufóriája nyomán – ebbe a helyzetbe sodródott bele, amit az ún. „progresszív erők” a demokratizálódás harmadik hullámának neveztek. Mindezzel szemben az igazság az – amit természetesen a társadalmak korántsem láthattak, az elitek pedig vagy homokba dugták fejüket és zömmel máig ott tartják, vagy pedig tudták, mi következik és elszegődtek a globális tőke helyi kufárjainak –, hogy 1989-cel egy új típusú önkénynek, a piaci autokráciának nyílt földrajzi és ideológiai tér. A rendszerváltás tehát elhozta az autokráciák új hullámát és ennek fényében kell újraértékelnünk az elmúlt harminc évet régióinkban.

Ez az autokrácia mindenekelőtt a piac autokráciája volt. Rosa Luxemburgtól egészen Mészáros Istvánig szerzők sora foglalkozott a kapitalizmus imperialista természetével és azzal, hogy feltárja a tőkés rendszerek valódi természetét, hiszen a Fukuyama és Huntington által simára csiszolt civilizációs máz alatt mindig is a szabadversenyes kapitalizmus barbár, emberre és természetre egyaránt veszélyes rendszere húzódott meg. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a kelet-európai országok halmozottan hátrányos helyzetben voltak, hiszen amire ez a (fél)periféria a szabad zsákmányszerzés (lásd privatizáció, állam által segített tőkefelhalmozás, az állami társadalomvédő mechanizmusok szinte teljes leépítése) egyik legújabb terepeként a tőkés centrumba integrálódott, sem a liberális demokrácia, sem pedig a kapitalizmus nem az volt, ami, annak előtt a második világháború lezáródásakor,

vagy éppen a nyugati szociális rendszerek kiépülésekor. Elindult a liberális demokrácia elvarázstalanodása, hiszen az államok és a társadalmak egyre védtelenebbé kezdtek válni a globális kapitalizmussal szemben. Amíg nyugat-európai országok a liberális demokrácia emberi jogi rendszerével és a jóléti állammal tompított kapitalizmust kaptak, addig Kelet-Európának a neoliberalis kapitalizmus imperializmusa és a nemzetközi/nemzeti tőkések rettentő éhsége jutott. A globális kapitalizmus ugyanis, a neokonzervativizmus és a tőkével szemben megalkuvónak bizonyuló szociáldemokrácia miatt, belelépett neoliberális szakaszába, amelynek fő célja az, hogy háborúkkal, politikai rendszerek puccsal való megdöntésével, rendkívüli állapotok kihirdetésével, jogszabályokkal, a fogyasztói társadalom agymosásával elhárítson minden akadályt a tőke szabad mozgása előtt.

1989 – sőt, már az egész, a neoliberális pénzügyi montsrumok rabságába került késő Kádár-rendszer (ennek elemzéséhez lásd: Adam Fabry: *The Political Economy of Hungary From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave Macmillan, 2019), amelynek kommunista és ellenzéki elitje is készséggel fogadta el a neoliberális fordulatot – tehát belépő egy régi-új önkényuralomba, méghozzá a piacéba. Egészen döbbenetes, ahogyan a leépülő állami diktatúra helyet csinált a neoliberális autokráciának, a kiépülő liberális demokrácia pedig nem tudta/akarta megvédeni a magyar társadalmat. A szociális piacgazdaság és jóléti állam eszméje a második világháború utáni rövid virágkort követően Nyugaton tört meg, de agóniája a kelet-európai társadalmakban okozta a legnagyobb pusztítást. Többek között a magyar társadalom roppant bele a neoliberális autokráciába, hiszen a liberális demokrácia emberi jogi rezsimje ebben a régióban alkalmatlannak bizonyult mind a piac, mind pedig az állam megrendezésére. Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy a kelet-európai roncs-társadalmak túlélésük érdekében hasznot akartak húzni a liberális demokráciából, elfogadták a neoliberális-fétisizisták által „ingyen ebédenek” titulált szociális és olykor populistá transzfereket, de közben nem alakult ki semmilyen polgári típusú kötődés a liberális demokráciához. A hazai szociálliberális politikai erők, különösen a liberális értelmiség vezető része, mindezt sohasem volt hajlandó felismerni vagy legalább ennek egy részével szembenézni, mert életük „nagy művével”, a rendszerváltással való leszámolással tűnt volna ez egyenértékűnek. Maradt az „áldozathibáztatás”, a magyar társadalom burkolt és kevésbé burkolt szidalmazása. Ennek az eredménye az Orbán-rendszer.

2010-re azonban valami megváltozott a globális kapitalizmus rendszerében, és ezt Orbán Viktor ismerte fel elsőként, pontosabban ő kezdett el hozzá alkalmazkodni az elsők között az Európai Unióban. A tőke globális uralma, vagyis a neoliberális autokrácia nem csak a periféria, hanem a (fél)periféria, sőt ahogyan ezt az USA és több nyugat-európai ország példája is mutatja, a centrum országaiban sem szorul rá immáron a liberális demokrácia fügefalevelére. Ez azt jelenti, hogy a populista autoriter rendszerek rendszerszinten kötnek szövetséget a neoliberális kapitalizmus szereplőivel, a nemzeti tőkések a globális nagyvállalatok beszállítói lesznek, cserébe pedig az autoriter államok a végletekig megkönnyítik a tőke működési és szabályozási környezetét, és egyúttal biztosítják a munkások kizsákmányolásának jogszabályi lehetőségeit (lásd erre részletesen: Antal Attila: *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Noran Libro Kiadó, 2019). A neoliberális autokrácia félperiférián alkalmazott technikái immáron emberi jogokra és a jóléti államra való tekintet nélkül tombolnak ezekben az országokban, és ebben az Orbán-rendszer Európában piacvezetővé vált.

1989-től lényegében folyamatosan épült ki a piac autokráciája, amelyhez Magyarországon 2010-től levakarhatatlanul hozzákapcsolódott az állami autokrácia. Mára a liberális demokrácia hívei kénytelenek azzal szembesülni, hogy a liberális demokrácia nemcsak nem volt képes megakadályozni az autoriter fordulatot, hanem politikai és társadalmi sikertelensége, az általa előidézett társadalmi düh még hozzá is járult ahhoz. Másrészt a neoliberális kapitalizmus kényelmesen együtt tud működni a (fél)periféria posztdemokráciáival, sőt az állami önkényen és korrupción alapuló rendszerekben a tőke sokkal előnyösebb pozíciókat tud kiharcolni.

A történelem tehát ismét és talán végérvényesen bebizonyította József Attila tételének igazságát: a tőke és a fasiszmus elválaszthatatlan „jegyeségéről”. Ebben a helyzetben az antikapitalista, radikális baloldálnak újra kell értelmeznie és kereteznie az államszocialista rendszerek bukását, hiszen korántsem került le a politikai napirendtől a kommunizmus vagy éppen a demokratikus szocializmus programja. A társadalmakkal fel kell ismertetni azt, hogy a rendszerváltások legfontosabb következménye a piaci és állami autokráciák kialakulása és összefonódása volt. Ezt a helyzetet az ökológiai és klímaválság még inkább fokozza, hiszen a globális kapitalizmus továbbra is görcsösen fog ragaszkodni a bolygót romboló tevékenységéhez, és az jobboldali populista autokráciákban találta meg azokat a politikai szereplőket,

amelyek mindennek hátterét biztosítják. 1989-cel tehát korántsem a demokrácia, hanem az autokrácia és a barbárság legújabb korszaka köszöntött be, amelyben egyszerre kell a piac és az állam önkénye ellen harcolni.

*

BARTHA ESZTER

A rendszerváltás munkástapasztalata – 30 év távlatából

Nincs más olyan régi vagy újonnan alapított folyóirat, mint az *Eszmélet*, amelyben kezdettől fogva központi szerepet játszott a rendszerváltás és a privatizáció baloldali bírálata – és természetesen az a munkástapasztalat, amely rövid távon (is) keserűen csalódott azokban a politikai ígéretekben, amelyek egy „sima” piacgazdasági átmenetet és a nyugati centrumországok munkásai életszínvonalának utolérését vizionáltak a „szabaddá lett” kelet-európai félperiférián. Nemcsak a liberális szerzők hittek ebben; számos nyugat-európai marxista is a történelem végét látta a rendszerváltásban és a szovjet összeomlásban, amelyből majd, úgymond, kinő, kinőhet egy valódi antikapitalista alternatíva.

Nagyon rövid időn belül kiderült, hogy a pesszimista jóslatoknak lett igazuk, és ma, 30 évvel a rendszerváltás után, csak még pesszimistábbak lehetünk. Ma már világosan látható, hogy a Szovjetunió összeomlása a globális baloldal egyik nagy vereségét jelentette – azóta ugyanis nemhogy új, antikapitalista alternatíva nem bontakozott ki, hanem a meglévőket is megpróbálják erőszakkal megsemmisíteni – legutóbb Venezuelában, de ide tartozik a török katonai támadás is Észak-Szíriában. A kommunista pártok világszerte meggyengültek vagy eltűntek, és a szociáldemokrácia is globálisan veszített pozícióiból, a centrumországokban is. A szakszervezeti szervezettség jelentősen visszaesett, vagy, mint Indiában, szélsőjobboldali erők is megjelentek a baloldali irányultságú szakszervezetek riválisaiként.

Mindezek láttán ki kell mondanunk: a munkásság és a hagyományos munkáspártok és munkásmozgalom között elveszni látszik a kapcsolat, vagy legalábbis, már semmiképpen nem magától érte-

tődő. Ennek fényében érthető Didier Eribon *Visszatérés Reimsbe* című önéletrajzi írásának nemzetközi sikere,¹ amelynek témája az ismerős, kisvárosi, egykor a Kommunista Pártra szavazó munkáskörnyezet politikai „átállása” a *Nemzeti Frontra* – és természetesen a szerző szembenézése azzal, hogy míg párizsi értelmiségiként, új közegében, homoszexualitását nyíltan felvállalta, felvállalhatta, addig munkásszármazását sokáig titkolta önmaga előtt is. Eribon megfigyelte a „migránsozást” és az etnonacionalizmus megerősödését a kisvárosban – miközben szülei egyre elfogadóbbak lettek vele, paradox módon annál inkább fogékonyabbá váltak a szélsőjobboldali politikai jelszavakra.

Kelet-Európában más volt a helyzet (noha a végeredmény ugyanaz), hiszen az államszocializmusnak volt pár évtizede arra, hogy a politikai baloldalra orientálja a munkásokat. Ez azonban csak változó mértékben és korszakonként eltérő módon sikerült. Ezt máshol jóval részletesebben kifejtettem; itt most csak egy vázaltszerű ismertetésre szorítkozom. A vázlatot kiegészíti néhány nagy munkásregény elemzése, amelynek célja, hogy megmutassa: bármely ellentmondásosan alakult is a rendszer és a munkásság viszonya, létezett egy komoly munkáskultúra, amelynek megsemmisülése a rendszerváltás után – a baloldali vereséggel együtt – nagymértékben megágyazott a szélsőjobboldali előretörésnek.

Szemben az állampárt marxista-leninista ideológiájával, amelyet a rendszer – Rákosi alatt erőszakkal, Kádár alatt gazdasági-politikai engedményekkel – megkísérelt hegemonná tenni, a magyar munkásság soha nem volt egységes, hanem komoly választóvonalak voltak a munkások között a származás, etnicitás, szakképzettség, vallás, lakóhely és persze a társadalmi nem, a gender mentén. Politikai tájékozottságuk és preferenciáik is igen eltérők voltak: míg a kisvárosi, kétlaki munkások konzervatívabbak voltak, addig a fővárosi, hagyományos munkáskörnyezetben a szociáldemokratákat preferálták (nem utolsósorban azért, mert a kommunista párt a Horthy-korszakban be volt tiltva). A bányászkolóniák már radikálisabb közeget jelentettek, ahol a munkások adott esetben hajlottak a szélsőjobboldali radikalizmusra is; ne felejtjük el, a nyilaskeresztes mozgalom a munkásokra is alapozott.

Mark Pittaway egy igen innovatív munkában mutatja be, hogyan fordította szembe a jelentősebb munkásközösségeket a kommunista rendszerrel a Rákosi alatt elszabaduló terror, a kollektivizálás és a személyi kultusz. A gyárakban a rendszer a hagyományos hierarchiák felforgatására törekedett: a munkások ezt sem nézték jó szemmel.²

Ahogy az 1956-os munkástanácsok is megmutatják, a munkások mégsem a kapitalizmus visszaállítását, hanem egy másfajta, demokratikus szocializmust követeltek.

Kádár János feladata volt az államszocialista rendszer konszolidációja és a munkások megbékítése. Miközben jelentős kedvezményeket biztosított a munkások számára a fogyasztásban, a szociálpolitikában és a kultúrában, érintetlenül hagyta a régi gyári hierarchiát és az államszocialista gazdasági berendezkedést. Az önmagában természetesen dicséretes, hogy a munkások jobban éltek, mint korábban, és a ma kigúnyolt lakótelepek sok ember lakásgondját és inséges lakhatási viszonyait is megoldották. Az azonban már kevésbé az, hogy a gazdaság demokratizálását célzó kísérletek sorra elbuktak – mint például 1968-ban is, az új gazdasági mechanizmus idején.³

A fogyasztói tudat bátorítása – miközben ezzel párhuzamosan elnyomtak, vagy legalábbis a szélesebb nyilvánosság elől elzártak minden baloldali kritikát – óhatatlanul azt eredményezte, hogy a munkások a fizetésben kifejezett életszínvonalon mértek le minden politikai megnyilvánulást. Az 1970-es évek közepén az olyan mérvadó szociológusok véleménye szerint is, mint Angelusz Róbert, Kádár könnyedén megnyert volna minden demokratikus választást.

A politika hátulütője azonban az volt, hogy a piaci reformokkal megtámogatott tervgazdaság nem győzte a fogyasztói versenyt a centrumországok kapitalizmusával, amelyek olyan új termékeket dobtak piacra, mint a mosogatógép, a videó vagy a várakozás nélkül megkapható, nyugati kocsi – amelyek mind státusszimbólummá váltak Keleten.

A korszak nagy munkásírói is reflektáltak a kádári „gulyáskomunizmusra”: kiemelem Fejes Endrét⁴ és Kertész Ákos *Makráját*. Három motívumot szeretnék megvizsgálni négy könyvben, amelyek egymással szorosan összekapcsolódnak: a munkássorsot, az árulás motívumát és a pénz megjelenítését a munkások életében. Egyúttal arra keresem a választ, hogy mit is mond a két író a XX. század magyar történelméről, ami napjainkban is időszerű lehet.

Fejes Endre történelemszemlélete a *Rozsdatemető*ben mutatkozik meg a legmarkánsabban, hiszen két generáción követi nyomon a Hábetler család történetét. Az apa, Hábetler János noha szakmát szerzett (ács), valójában alig dolgozik munkásként, altisztként szolgál, vagyis inkább az alsó osztályhoz tartozik. Felesége, Pék Mária, az egykori cseléd lány pedig háztartásbeli; igazi munkás (esztergályos) a fiuk lesz, Jani, akinek a bűnére épül rá az oknyomozó családtörténet:

igaz, véletlenül, de megöli volt sógorát. Miért? Ezt akarja a szerző megérteni a Horthy-korszakban kezdődő családtörténet feltárásával. A regényből kiderül, hogy mennyire nem igaz a kép, amit a „kommunisták” propagáltak az éhező munkásokról; igaz, volt lakásínség, de a család nem éhezik, sőt, inkább a korszak fogalmai szerint „jól él”: vendégszerető népek, házuk nyitva áll mindenki előtt, ünnepeken „halat rántanak, túrós csuszát” sütnek, de esznek libát és kacsát is. Az igazi válaszfal nem magában a nyomorban van, hanem a *társadalmi előítéletekben*: a Horthy-korszak társadalma kasztrendszer, ahol Pék Máriaékkal – hiába vendégszerető népek – csak a hozzájuk hasonló alsó osztálybeliekkel érintkeznek, és legtanultabb ismerősük Reich bácsi, az alkoholista csavargó. Maga az apa, Hábetler János írni-olvasni alig tud – ahogyan a fia egy veszekedés során odavágja neki. Fejes Endre szociológiai érzékenységét bizonyítja, hogy ezt a képet mind a kortárs, mind pedig a mai mérvadó kutatások is megerősítették: Magyarországon komoly felhajtó ereje volt a háború után a baloldali radikalizmusnak, nemcsak a fasizmus szenvedései miatt, hanem azért is, mert az egyenlő(bb) társadalom és a nagyobb társadalmi mobilitás ígérete nagyon sokaknak volt pozitív hívószó. A munkások azonban – és ez a regény egyik legfontosabb társadalmi üzenete – nem tudnak élni a „munkáshatalommal”, nemcsak azért, mert pártfunkcionáriusok foglalják el a vezető posztokat, hanem azért is, mert nincs igényük a művelődésre és a magasabb kultúrára – legalábbis ezt vágja oda a sógor az utolsó veszekedés alkalmával az esztergályos Hábetler Janinak. („Hát ez a rendszer a ti homlokotokat csókolja, könyörög, hogy fáradjatok el az egyetemre, legyetek orvosok, mérnökök, bírók, főművezetők, főrendőrök, főkatonák, főistennylák, és ti előbújtatok a barakkokból, éltek ugyanúgy, mint a hörcsögök. Dzsessz, tánc, hajrá Fradi. Csak zabáltok, tömítetek magatokat túrós csuszával, rántott halal, bőfőgtök, és ágyba bújtok, kedves Hábetler elvtárs!”)

Ezek kemény szavak, különösen egy (ideológiája szerint) munkás-államban. Jani azonban nem ezért üti meg a sógorát, hanem azért, mert az az arcába vágja: Jani családjának gyávasága miatt halt meg Auschwitzban zsidó származású menyasszonya és a kislányuk, akiket a család nem mert magával vinni a budapesti ostrom előli meneküléskor. A regényben itt a legerősebb az árulás motívuma: a munkások elárulják a munkáshatalmat, mert nem élnek (vagy nem tudnak élni) a kapott lehetőségekkel, az azonban, hogy zsidó sorstársaikat is elárulták, megbocsáthatatlan. Reich bácsi mindennapos vendég a Hábetler családnál; lányát a család imádott fiuk feleségének tekinti;

rendszeresen küldenek ételt a „zsidó házba”; mégsem merik megmen-
teni az elhurcolástól. A második világháborúban tanúsított gyávaság
egy ismert ifjúsági regényben, a *Hiányzik Szecsőben* is megjelenik:
ott a lány azért nem meri megmenteni zsidó barátját, mert félti a
családját és persze saját magát a nyilasoktól. Mindkét regény a maga
eszközeivel megrázóan ábrázolja, milyen nehéz a szembenézés a zsidó
tragédiával, ami magába rejti a nem zsidók gyávaságát vagy sokszor
közönyét (persze nem szabad elfelejteni, hogy sokan éppen azért
élték túl, mert kaptak segítséget). Az árulás motívuma itt nemcsak a
katarzis kulcsa, hanem az egész huszadik századi magyar történelem
egyik legneuralgikusabb pontjára tapint rá.

A pénz motívuma ebben a regényben még nem játszik igazán
szerepet. Igaz, a Hábettler lányok hajlanak a könnyű életre, de nem
pénzért, hanem ösztöneiknek engedelmeskedve „feksznek le”, még
akkor is, ha Jani az élvezetet a pénzzel rokonítja („Nekem ne játszd
meg magad! Tudok rólad eleget! A dolgaidról! Hülyének néztek?
Kiakasztom a piros lámpát az ajtóra, lássák, hogy itt vannak a Hábettler
lányok! Tessék, lehet befáradni! Egyik különb, mint a másik! Dzsessz,
tánc, csokoládé flipp! Tessék türelemmel várni, mindenki sorra
kerül!”). Érdemes rámutatni, hogy Fejes Endre különösen gyakran
használja a „szent” és a „prostituált” ősrégi dichotómiáját (gondolok
itt az áldozatkész, agyondolgozott Pék Mária és a „ringyó testvérek”
alakjának ellentétére). A szexuálisan vonzó, de becsületes lány ritka,
mint a fehér holló: a *Rozsdatemetőben* Reich Kató ilyen, aki azonban
nem lehet Jani felesége, mert Auschwitzban meggyilkolják.

A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című regény már a kádári konszolidá-
ció Magyarországon játszódik. A munkássors azonban itt sem csábító:
a lakatosként dolgozó fiúra nem figyelnek fel a lányok, ezért adja ki
magát görög diplomatának – hiszen a külföldi, pénzes férfiaknak na-
gyobb sikerük van a nőknél. („»Maga nyolc általános iskolát végzett.
Nekünk módunk van beiskolázni. Ezzel a rendkívüli szorgalmával
érettségizhet, később diplomázhat. Mérnök is lehet magából.« »Na
ne mondja« – így a regény főhőse, »És akkor mi van? Leszek egy
szar magyar mérnök.«» Amikor viszont pénzes külföldinek hiszik,
„meghajolnak előttem. Frakkban, szmokingban”). Itt egyértelműen
összekapcsolódik a pénz és az árulás, bár a fiúnál a viszony fordított:
igaz, hogy visszaél a lányok bizalmával, viszont ő fizet rá, hiszen egy
este elszórakozza az összes spórolt pénzét („Milyen következményei?
Kilyukad a gyomra! Három napig urat játszik, és egész hónapban
koplal. Ő az egyetlen károsult. Ne kívánja, hogy elbőgjem magam a

kurvákon, akik kizabálják őt luxuséttermekben”). Az igazi árulás azonban akkor következik be, amikor a fiú nem szórakozik, hanem valóban beleszeret egy jobb nőbe (egy okosabb „kurvába”): itt is megjelenik a vonzó, szexuális vágyat keltő „prostituált” (aki persze csak kihasználni akarja a férfiakat) és a keményen dolgozó, becsületes, de szexuálisan a legkevésbé sem vonzó „munkásnő” alaptípusa. Zsuzsanna, a szerelem, az első kategória: tönkre is teszi a fiút, akinek kihasználja szerelmét és őszinte bizalmát – hiszen, ahogyan a nővérének is elismeri, nem szerelmes belé, csak az hajtja, hogy a fiú révén kijuthat Nyugatra. A *Jó estét nyár, jó estét szerelem* Pasolini *Teorémájához* hasonlóan, tükröt tart kora társadalmá és a mai elé is – hiszen a Nyugat vonzása megmaradt, és az „okos” lányok ma is hajszolják a pénzes külföldieket (bár a pénzes magyarokat sem vetik meg). A téma tehát lényegében kortalan.

Fejes Endre *A fiú, akinek angyalarca volt* (1982) című regényében ennél is pesszimistább: ekkorra lényegében kialakult egy egyenlőtlen, polarizált társadalom és egy domináns fogyasztói morál, ami éppúgy jellemzi a pártfunkcionáriusok, úgazdagok, stb. világát, mint a józsefvárosi egyszerű embereket. Érdekes, hogy a fogyasztás valamiképpen mindig a nőkhöz kapcsolódik: a „kiváltságosak” világában a főhős anyja az, aki az anyagi előnyök reményében halálra hajszolja a férjét, akit közben megcsal fiatal szeretőjével, míg a „másik”, józsefvárosi oldalon Eszter, a becsületes, ámde keményöklű fodrász felesége rendel alá mindent – férjet, húgot, családot stb. – az anyagiaknak (igaz, neki szeretője sincs, ő leginkább a magára aggatott arany által szimbolizált gazdagságba szerelmes). A két világ egyébként valójában nem is áll olyan messze egymástól; legalábbis erre vall a főhős kifakadása anyjának a regény végén, hogy valójában az egész kerületben híres, szép férfi, a fodrász fia. Ezt egyébként a két szereplő közötti konfliktus is alátámasztja, ami sokkal inkább hajaz a „klasszikus” apa–fiú rivalizálásra („A bácsi ütni tanít. A bácsi jól tanít”), mint az unatkozó úri gyerek kötekedésére egy „proletárral”. Ráadásul a szép fodrász – ha hihetünk a fiú keserű kifakadásának – valamikor „bírta” az édesanya szerelmét, míg a férjébe soha nem volt szerelmes, ahogyan azt egy bizalmas beszélgetés során fiatal szeretőjének elismeri.

A kádári konszolidáció a forradalom „elárulására” épült, hiszen a munkásosztály elfogadta azt a társadalmi alkut, hogy politikai követeléseit feladása fejében megkapja az életszínvonal-politikát. Az árulás motívuma az egész regényen végigvonul. Itt már egyáltalán nincsenek közösségek, sem pedig szolidaritás: valójában mindenki

elárul mindenkit, miközben az annyira vágyott „arany” birtoklása még az eltorzult személyiségű Esztert sem teszi boldoggá, ahogyan ez kiderül egy monológjából. A „régi világból” már senki nem menekülhet, legalábbis erre utal az Angyalarcú öngyilkossága, a férj „végső” bosszúja Eszteren, akit megfoszt biztosnak tekintett anyagi támaszától (és a további aranykarkötőktől), és a jószívű komédiás agglegény, Valentin bácsi szépen berendezett, harmonikus kis világának pusztulása, a bohóc maszkja mögött rejtőző magányosság leleplezése, ami egyébként sok tekintetben „rímel” az Angyalarcú által választott kiútra. Mintha a szocialista vegyes gazdaság világa – morálisan – már egyáltalán nem lenne megreformálható: az egyedüli pozitív értéket a regényben a domináns fogyasztói értékeket elutasító, szegény fiatalok képviselik, akik megpróbálnak egy kommunát alapítani – ami, a regény pesszimista végét ismerve, mintegy az író által igenelt jövőképet is (előre) jelezheti.

Kertész *Makrájában* a főhős lényegében önmagát árulja el, amikor nem követi Nyugatra Valit, lázadó polgárlány szerelmét, aki rádöbbsenti művészi tehetségére, hanem helyette beéri a Magdus által szimbolizált kádári kispolgári léttel és a csipketerítőkkal, amelyeket Magdus jó háziasszony módjára a hűtőre aggat. Makra is gyáva, nemcsak szerelmében, hanem életében is: hiszen '56-ban sem lép, helyette Vali harcol, és vállalja fel az emigráncsorsot, noha a regényben idealizált kép szerint nem tesz semmi rosszat (sőt, egy kommunistát megment a lincseléstől). Amikor rádöbben, hogy Valit örökre elvesztette, a csélcsap Sztanek pedig intellektuális igényeit nem, csak szexuális szükségleteit tudja kielégíteni, Makra öngyilkos lesz – hiszen ebből a rendszerből tisztességes ember másképp nem tud másképp kimenekülni.

A Kádár-korszak kultúrájáról sokat elmond, hogy ezek a művek megszülethettek – sőt, az írók könyveit még brigádgyűléseken is megvitatták. Ma nemcsak a munkásközösségek tolódnak egyre inkább szélsőjobbra, hanem a kultúra is elveszett: könyvek helyett celebek, influenszerek és a legborzalmasabb „tömegkultúra” egyéb elfajzásai uralják a közvéleményt. Mintha csak azon menne a verseny, ki tud minél közönségesebb lenni, többet meztelenkedni, jobban kiárúsítani a saját, legszemélyesebb magánszféráját és érzéseit. Ebben – sajnos – az államszocializmus összeomlása után berendezkedő multinacionális világ üzleti kultúrája is nagyban „támogatja” a munkásokat, akik már az iskolában is a kommunizmust a fasizmussal összemósó totalitárius világmagyarázatokat tanulják. Csoda-e, ha nem látnak más alternatívát, mint a rendszeren belüli individuális érvényesülést,

vagy protestszavazást az elitek ellen, amelyet a szélsőjobboldal kínál fel az elégedetlenkedő tömegeknek? A baloldal nyílt kriminalizálása vezetett el Kelet-Európában a rendszeren kívüli alternatívák kiradírozásához a munkástudatból, amelynek egyik megnyilvánulása a tömegkultúra igénytelensége és egy olyan múltba való belerévedés, ahol ezeknek a munkásoknak a felmenői legfeljebb felszolgálóként közelíthették meg az urak asztalát.⁵ Szalai Erzsébet már igen korán megsejtette, hogy a multinacionális vállalati kultúra még tovább fragmmentálja és még inkább jobbra tolja a munkástudatot⁶ – ennek szomorú következményeit látjuk most Magyarországon, amikor nemcsak politikai baloldal mondott le a munkásokról, hanem azok is lemondtak a baloldaltól.⁷

Éppen ezért lehetséges, hogy az elitek megint a sokat emlegetett „magyar nép” feje fölött vitatkozzanak a XX. századi magyar történelemről, és döntsék el a fő irányokat. Pedig megkockáztatom azt az eretnek állítást, hogy munkás- és kultúrpolitikájában a sokat szidott Kádár-korszak jóval demokratikusabb volt, mint az újkapitalizmus.

Jegyzetek

- ¹ Didier Eribon: *Returning to Reims*, The MIT Press, 2009.
- ² Mark Pittaway: *The Workers' State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 2012.
- ³ Somlai Katalin: Egy elfogadva elvetett eszmény? A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus reformjának előkészületeiben, 1965–1966. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56*. 1956-os Intézet Évkönyve, 2016–2017, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 2017, 210–226.
- ⁴ Ennek egyes részletei megjelentek: Bartha Eszter: Kultúra és politika. Fejes Endre aktualitása. In: uő: *Kelet-európai alternatívák a 20. és 21. században*. Történeti és szociológiai tanulmányok, Budapest, Volos Kiadó, 2013, 373–377.
- ⁵ A neohorthysta emlékezetpolitika kifejtését lásd a Krausz Tamással készített interjúkötetben. Bartha Eszter: *A népiertástól a történelemhamisításig. Rendszerkritikai megközelítések Krausz Tamással*. Budapest, Eszmélet Zsebkönyvtár, 2019.
- ⁶ Szalai Erzsébet: Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. *Kritika*, 2004, 33. évf., 9. sz., 2–6.
- ⁷ Eszter Bartha – András Tóth: What Lies beneath the Appeal of the Radical Right to Elite Workers? The Impact of Deeply Ingrained Nationalism and Perceptions of Exploitation. (Kézirat.)

A kapitalizmus restaurációja Jugoszláviában

Jugoszláviában a kapitalizmus restaurációja a tagköztársaságok politikai bürokráciái és a szocialista vállalatok felső vezetőrétegének koalíciója által, felülről vezérelt ellenforradalom volt, amelyet sikeresen elősegítettek az országos ideológiai apparátusok, amelyek biztosították, hogy a közvélemény majdnem teljes egészében támogassa ezt a folyamatot.

A szocialista projektumnak elkötelezett posztforradalmi társadalom olyan társadalmi formák voltak, amelyeknek nem volt *meghatározó*, stabil termelési módjuk. Inkább a *domináns* politikai struktúra tartotta őket össze.¹ Hogy reprodukálni tudja saját uralmát, a pártállami bürokrácia megőrizte a politikai szféra feletti strukturális hegemóniáját, azon a kezdeti forradalmi időszakon túl is, amikor ez még szükséges feltétele volt a forradalom előtti kizsákmányoló-elnyomó társadalmi viszonyok lerombolásának. A politikai bürokrácia szüntelen kampányokkal, átszervezésekkel és alkalmankénti tisztogatásokkal – amelyek sohasem mozgósították a tömegeket – újratermelte a politikai szférának a társadalomtól való függetlenedését (amely a *polgári* társadalomszerkezet része): ezeknek a funkciója az volt, hogy a nagy tömegektől való elkülönülés megújításával erősítsék meg a bürokratikus hierarchiát.²

Jugoszláviában a munkás-önigazgatás bevezetett egyfajta új, szocialista dinamikát az adminisztratív szocialista tervezésbe.³ Azonban, mivel az önigazgatás az egyes dolgozói kollektívákra korlátozódott, az önigazgató vállalatok versengeni kezdtek a profitért. Az eredmény az volt, hogy a makroszintű szocialista társadalomirányítás a dolgozók feletti bürokratikus uralommá degenerálódott, miközben a mikroszintű irányítás eredménye a fogyasztási javak piacának kibontakozása lett.

Az adminisztratív tervezést és az önigazgatást kombináló korszak⁴ alapvető ellentmondása a társadalom mint egész fölötti bürokratikus uralom és az egyes dolgozói kollektívák korlátjai közé szorított munkástanácsok demokráciája között feszült. Mivel a munkástanácsok rendszerének nem voltak meg a politikai lehetőségei arra, hogy kiterjeszkedjék a társadalom és a gazdaság egészére, ezért ez az el-

ellentmondás a „bürokrácia” és a „technokrácia” közötti ellentét deformálódott politikai formáját öltötte magára. A politika ama szereplői, akik felléptek a politikai bürokrácia ellen, a vállalatok csúcsvezetői voltak, akiknek társadalmi hatóereje és ideológiai-politikai álláspontja egyaránt a piaci folyamatokban gyökeredzett.⁵

Azonban a kétféle *antiszocialista* politikai logika közötti domináns ellentmondás megmaradt egy *szocialista* strukturális meghatározottság – a termelőeszközök társadalmi tulajdona – által megszabott keretek között, ami lehetővé tette a dolgozói kollektívákon belüli öngazgatást, és a szociális szolgáltatások (egészségügy, oktatás, nyugdíj, szociális gondozás) társadalmi célokat szolgáló irányítását.

Az *ideológiai* szférában a domináns ellentmondás a szocialista-kommunista ideológia és a különböző polgári ideológiák közötti ellentmondás volt.⁶ Az akadémiai bürokratáknak és a menedzser „technokratáknak” a hatvanas évek közepén sikerült meggyőzniük a politikai bürokráciákat, hogy Jugoszláviában gazdasági válság van, amit a piaci szocializmus módszereivel kell megoldani.⁷

A piaci szocializmus a domináns ellentmondást a politikai szférából áthelyezte a gazdasági szférába. A bürokrácia és a „technokrácia” közötti politikai ellentmondás másodlagossá vált. A „kapitalista folyamatok” és a „szocialista folyamatok” közötti ellentmondás egyidejűleg vált *domináns* ellentmondássá a gazdasági szférában és *meghatározó* ellentmondássá a társadalmi formáció egészében. Az *ellentmondások koncentrálódása* nagymértékben megerősítette a kapitalista irányba mutató tendenciákat.⁸

A piaci szocializmus sikertelennek bizonyult mind szocialista, mind kapitalista standardokkal mérve. A jugoszláv politikai bürokrácia először „a jog fetisizálásával”⁹ válaszolt, megpróbálta az öngazgató vállalatok közötti szerződéses viszonyokkal helyettesíteni a piaci viszonyokat. Ez csak jogi nyelvre fordította át a piac generálta egyenlőtlenségeket és monopóliumokat, s nem tudta megakadályozni a korábban egységes jugoszláv gazdaság szétesését az észak–dél törésvonal mentén, sem pedig a politikai közösség szétbomlását az egyes nemzeti politikai és ideológiai bürokráciák hűbértartóira.

A globális tőke nyomása alatt,¹⁰ amely a kapitalizmus restaurálását követelte Jugoszláviától, az egyes nemzeti bürokráciák, élvezve a vállalati felső vezetés „technokratáinak” támogatását, ahhoz az apparátushoz folyamodtak, amelyet kezdettől fogva ellenőrzésük alatt tartottak: az államhoz.¹¹ Utolsó közös tettük az volt, amikor (az 1988-as alkotmánymódosításokkal) a jugoszláv szocialista szövetségi

államot lebontották a polgári nemzetállamok konglomerátumává, és hagyták, hogy az államok játsszák el „Piemont szerepét” Jugoszláviában. Nemzeti burzsoáziák hiányában a polgári nemzetállamokká alakult korábbi szocialista köztársaságok vitték véghez a kapitalizmus restaurálását – állami kényszerrel. A polgári államok első jogi aktusa a társadalmi tulajdon eltörlése volt, átalakítása állami tulajdonná – amely hamarosan megadta magát az államtalanításra és a privatizálásra irányuló nyomásnak.

A kapitalista restauráció döntő műveletének masszív politikai támogatást biztosított az a mozgósító ideológia, a militáns nacionalizmus, amelynek kialakítását a nemzeti politikai bürokráciák az ideológiai bürokrációkra bízta. Ez maradt a polgári nemzetállam ideológiai eszköze a perifériális kapitalizmus intézményesítése során.

Jegyzetek

- ¹ Catherine Samary a „posztkapitalista” társadalmak fogalmát javasolta. Lásd: Octobre 1917–2017. Le communisme en mouvement. *Médiapart* 24 mars 2017. <https://blogs.mediapart.fr./jean-marc-b/blog/240317/octobre-1917-2017-le-communisme-en-mouvement-par-catherine-samary>. (Elérés: 2019. 06. 19.); Uő: D'un communisme décolonial à la démocratie des communs: Le „siècle soviétique” dans la tourmente de la „révolution permanente”. *Inprecor* n° 642–643, août–septembre 2017, <http://www.inprecor.fr/recherche-article-ayant-sujet?nom=Samary%20Catherine>. (Elérés: 2019. 06. 19.)
- ² A posztkapitalista társadalmak bürokráciája egyedülálló történelmi jelenség: bürokrácia uralkodó osztály nélkül. A preszocialista társadalmakban létezik egy uralkodó osztály, amely többé-kevésbé sikeresen ellenőrzése alatt tartja a jogi-politikai apparátusokat mint saját osztályuralma eszközeit. Ezzel szemben a posztkapitalista társadalmakban a polgári uralkodó osztályt felszámolták, a dolgozó osztályokat viszont kizárták az államapparátus irányításából. Ehelyett a pártállam bürokráciája „képviselte” a dolgozó tömegeket, és menedzselte „az ő nevükben” az államapparátust. „Az a tény, hogy a bürokraták magánérdekeinek következetes védelmezése ellentétes a szocialista tervgazdaság immanens logikájával, ahelyett, hogy egybeesne azzal, a legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy a bürokrácia nem egy új uralkodó osztály.” (Ernest Mandel: *Ten Theses on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism*, 1973; https://www.ernestmandel.org/en/works/txt/1973/ten_theses.htm. (Elérés: 2019. 08. 21.) Lásd még: Marko Krzan: Kaj se lahko socialisti 21 stoletja naucimo od oktobrske revolucije? <http://www.levica.si/kaj-se-lahko-socialisti-21-stoletja-naucimo-od-oktobrske-revolucije/>. (Elérés: 2019. 08. 27.)
- ³ 1952-ben a dolgozói kollektívák kezelték az újonnan megtermelt népgazdasági érték megközelítően egyharmadát; a „társadalmi terméknek” (ez az ebben az időben használt megnevezés megfelelt a bruttó nemzeti termék nagyjából 95%-ának)

a dolgozói kollektívák által kezelt része az idők során növekedett Jugoszláviában. 1962-ben az „önigazgatás/állam” közötti arány a gazdaságban már megfordult az előbbi javára: 57,7/42,3 lett; az 1976–1981 közötti időszakban volt a társadalmi termék önigazgatásra eső része a legmagasabb: 68%, de 1984-ben visszaesett 55%-ra; ebben az időszakban ugyanis az államnak konfiskálnia kellett a társadalmi termék igen nagy részét, azért, hogy vissza tudja fizetni a külföldi adósságot. (Az adatok a *Jugoslavija 1945–1985 Statisticki prikaz*, c. kiadványból származnak. Beograd, Savezni zavod za statistiku, 1986.)

- ⁴ Ez a korszak 1950 (az önigazgatás bevezetése) és 1965 (a „piaci szocializmust” létrehozó gazdasági reform) közé esett. Ez volt a jugoszláviai szocializmus legsikeresebb időszaka. A bruttó nemzeti termék az 1953 és 1960 közötti időszakban növekedett a leggyorsabban (8,9%). A munka termelékenységének növekedési mutatója 1965 és 1955 között 183 volt, a legmagasabb a szocialista Jugoszlávia történetében. Az „alapvető termelőeszközökbe való beruházás” a bruttó nemzeti termék 31,8%-át tette ki 1953 és 1960 között, és 31,6%-ot 1956 és 1965 között (összehasonlításként: ugyanebben az időszakban Japán a bruttó nemzeti termék 30%-át ruházta be.).
- ⁵ Aleksandar Ranković (a háború előtti veterán forradalmár és a szövetségi köztársaság elnökhelyettese) kizárása a pártból; tisztogatások az állambiztonság és a párt „keményvonalasai” ellen, 1966-ban; a horvátországi tömeges ellenforradalmi mozgalom felszámolása 1970–1971-ben; a „techno-liberális” vezetőség elmozdítása Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában 1971-ben. Ezek a bürokratikus és állami-represszív műveletek elejét vették az olyan konfrontációknak a szocialista társadalom egyes irányító csoportjai között, amelyeknek masszív társadalmi hatásai lehetek volna, és végül előrevetíthették volna a késő nyolcvanas és a kilencvenes évek fasisztoid nacionalizmusát.
- ⁶ Az ideológiák jelentősen különböznek egymástól a különböző ideológiai „rész-szférákban”. A művészetekben a polgári modernizmus az ötvenes évek eleje óta együtt járt a szocialista realizmus elhagyásával (lásd: Rade Pantić: *Od kulture u „socijalizmu”* a socijalistickoj kulturi, in: Vida Knezević, Marko Miletić (szerk.): *Gradove smo vam podigli: o protivrecnostima socijalizma*. Belgrade, CKD, 2018). Az akadémiai és tudományos apparátusokban a hatvanas évek óta a polgári főáramhoz tartozó ideológiák nyertek teret, alkalmanként egymást megtermékenyítve a velük szembenálló, még mindig erős baloldali orientációjú jugoszláv társadalomtudományokkal. A szélesebb kulturális szférában a hatvanas évek óta az egyes államalkotó népek nacionalizmusai kezdtek megerősödni. A jugoszláviai nacionalizmusok hosszú történetének a szocialista korszakban, úgy tűnik, két forrása van. Az egyik a jugoszláv szocialista forradalom nemzeti-felszabadító, antiimperialista jellege. A másik a jugoszláv szocializmusnak az a jellemvonása (amelyben osztozott a többi szovjet típusú szocializmus 1920 utáni fejlődésével), hogy a polgári modelleket követve hozta létre a kulturális intézményeket (nemzeti színházak, nemzeti tudományos és művészeti akadémiák, nemzeti egyetemek stb.).
- ⁷ A korai hatvanas években a válság politikai, nem pedig gazdasági volt, mivel az önigazgatás fejlődése eljutott arra a pontra, ahol már az önigazgató szervek ki akarták terjeszteni hatáskörüket a társadalom egészére. Ámde a politikai bürokrácia (a pártbürokrácia), saját érdekeit illetően, hasznosabbnak látta, ha összefog a vállalati felső vezetéssel (a technokráciával), amely kapitalista elemeket akart bevezetni

a rendszerbe. A gazdasági és politikai szférák polgári szétválasztása objektíve támogatást nyújtott a politikai bürokrácia és a gazdasági „technokrácia” közötti szövetségnek.

- ⁸ A piaci szocializmus rendszerének (1966–1971) hatásai gyorsan megmutatkoztak: a gazdasági növekedés visszaesése, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a mélyülő szakadék Észak- és Dél-Jugoszlávia között, az export csökkenése, az import növekedése. A társadalmi konfliktusok kiéleződtek, a munkások sztrájkjainak száma növekedett, a nacionalista „techno-liberálisok” kerültek hatalomra Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában, jobboldali nacionalista tömegmozgalom alakult ki Horvátországban. Miközben az 1954 és 1965 közötti időszakban a társadalmi termék 9,6%-ra növekedett, az 1966–1970 közöttiben a növekedés 6%-os volt, az iparban a társadalmi termék növekedése (ugyanezekben az időszakokban 12, 2% az 5,4%-kal szemben, az import növekedése 8,7% a 14, 3%-kal szemben, az exporté 12, 7% az 5,9%-kal szemben, az infláció 6,3% a 10,1%-kal szemben).
- ⁹ A Jevgenij Pasukanisz által kifejtett értelemben. Пашуканис Е. Б.: *Общая теория права и марксизм. Опыт критики основных юридических понятий*. Москва, Издательство Коммунистической Академии, 1924.
- ¹⁰ 1989-ben az 1970-es években felhalmozódott jugoszláviai államadósság 19,7 milliárd US dollárra rúgott. Annak ellenére, hogy Jugoszlávia szabályosan fizette az adósságot, s Marković kormánya (1989 március – 1991 december) sikeresen menedzselte a gazdaságot, az IMF olyan feltételekkel vállalta volna az ország adósságainak átütemezését, amelyek gyakorlatilag a kapitalizmus restaurációját jelentették volna. (Lásd: Carlos Gonzalez Villa: *Un nuevo Estado para un nuevo orden mundial: La independencia de Eslovenia*. Granada, Comares, 2019.)
- ¹¹ Vera Vratuša úgy írja le a (politikai) bürokráciát és a technokráciát, mint a kapitalizmust restauráló „koalíció” két fő frakcióját. Vratuša kimutatja, hogy a restauráló koalíciót alkotó erők már a jugoszláv posztkapitalista korszakban megszerveződtek, támadva a jugoszláv szocializmus alapját – a társadalmi tulajdont: „annak az osztálynak a technokrata frakciója, amely kollektíven, illetve csoportként tulajdonolta az alapvető termelési és hírközlési eszközöket (a nagyvállalatok, a kulturális, oktatási intézmények és a tömegkommunikáció vezetői), a bürokrácia leginkább vállalkozói jellegű rétege (a szövetségi köztársaságok, az autonóm régiók és közösségek vezetői) s ideológiai képviselőik, a magasan képzett kispolgárság csoportjai [...] egyre inkább kritizálták a vélt irracionálisát annak a rendszernek, ahol a társadalmi tulajdon egyszerre »mindenkié« és »senkié«. (Vera Vratuša: *Tranzicije – odakle i kuda*. Beograd, Cigoja stampa, 2012; <http://www.princip.info/2017/06/19/vra-vratusa-zunjic-restauracija-kapitalizma-u-srbiji-1989-1999-godine/> (Elérés: 2019. 07. 04.)

(Fordította: Szalai Miklós)

A szocialista világrendszer korai tapasztalataira ismét szükség lesz

Az 1980-as évek végét a baloldali eszmék sok követője az újkori történelem egyik legtragikusabb fejezetének kezdeteként élte meg. A cinizmusba hajló pesszimizmus alighanem a szocializmus elméletének művelőivel és gyakorlatával foglalkozók legtöbbjét jellemezte. Ennek megvoltak az apjai. De nekem meggyőződésem, hogy ez az alapállapot nem fejez ki mindent. És abban szintén biztos vagyok, hogy a pesszimizmus eme előfeltételeire csak a gyengék hivatkoztak.

Mielőtt röviden megindokolnám e provokatív téziseket, engedtessek meg, hogy általános megjegyzést fűzzek minden hasonló vita kiindulópontjához, és válaszoljak az utóbbi évek két vég nélkül vitatott kérdésére. Az első: „Létezett-e a valóságban is a világszocializmus gyakorlata?” A másik: „Miért ment feledésbe?”

Az első felvetésre a hagyományostól kissé eltérő a feleletem. Még akkor is, ha a baloldali álláspont képviselői közül valaki azt vallja a „létező szocializmus” természetéről, hogy a szocialista világrendszer lényege igen távol volt a szocializmus eszméjétől, nem feledkezhetünk meg arról, hogy országaink lakosainak tízmilliói több évtizeden át vettek részt a szocialista alkotómunka gyakorlatában.

Még egyszer hangsúlyozom: majdnem száz éven át több tízmillió ember valóságosan is részese volt azoknak a körülményeknek, amelyek minőségileg különböztek a polgári, a feudális stb. viszonyoktól, amelyeket a szociális értelemben vett elidegenedés jellemez. Az új körülmények között nem a pénz és a hatalom volt a tevékenység elsődleges motivációja, hanem az új világ megalkotásában, új városok és egyetemek, új kultúra létrehozásában, és az új ember megteremtésében való részvétel lehetősége. E viszonyokba nem mindenki integrálódott, mi több, még csak országaink polgárainak többsége sem. Ezek az új emberek nem voltak angyalok, szenvedtek a hiánytól, nem mondtak le arról, hogy nagyobb fizetést kapjanak, de életükben és a munkájukban nem az elidegenedésnek ezek a jellemzői voltak meghatározók. Ez a kisebbség lényegileg volt más és nagyra hivatott. Ez a kisebbség megmutatta, hogy átfogó történelmi léptékekben lehetséges egy másik, nem elidegenedett világ létrehozása.

Tehát ez az, miért annyira elvi fontosságú ez a gyakorlat a jövő szocializmusa számára.

A második kérdésre – a „létező szocializmus” uralkodó viszonyainak természetével kapcsolatos felvetésre – adott felelet az elsőből következik. E kérdés kapcsán a szerző a „mutáns szocializmus” formulával határozza meg pozícióját. Ezen egy új társadalmi organizmust ért, amely fölöttébb kedvezőtlen viszonyok között születik meg, és folytonosan mutációkat keletkeztet.* E megközelítés lehetővé teszi, hogy bemutassuk: az új társadalmi berendezkedést hordozó szocialista világrendszer országaiban született viszonyrendszer kezdetektől fogva, születésének pillanatától, deformált volt, annak következtében, hogy minimálisak voltak a technológiai, a szociális, a kulturális, sőt a politikai előfeltételek a „szabadság birodalmának” eléréséhez. Az előfeltételeknek ez a minimum volta azt mutatta: a XX. század közepesen fejlett országaiban a szocializmusba való átmenet alig lehetséges.

Ez volt az egyik része a „XX. század csapdájának.”

De e csapdának másik fele is volt: a XX. században a szocializmus szükségzerű volt. Megvilágítom. A világimperializmus ellentmondásai, amelyek megszülettek az I. világháborút, a világfasizmust, szüntelenül erősítették a gyarmati elnyomást, kitermelték a II. világháborút, egész népek tömeges megsemmisítésével – ezek a lehető legmélyebb ellentmondások egyenesen megkövetelték, hogy bele kell fogni a szocializmusba való átmenetbe.

E harcnak mindössze néhány mérföldkövére emlékeztetek:

- 1917, 1918, 1919. Szocialista forradalmak az Orosz Birodalomban, Németországban, Magyarországon.
- Az 1930-as évek kezdete – Roosevelttel New Dealje, amelynek eredményeként hirtelen megnőtt az állam gazdasági szerepe: a leggazdagabbakat 90 százalékos jövedelemadóval terhelték meg, és számos szociális reformot vezettek be.
- 1936 – Baloldali győzelem a spanyolországi választásokon.
- 1949 – Kínai forradalom.
- 1940-es évek végétől az 1960-as esztendőig – A létező szocializmus viszonyainak kialakítása Kelet-Európa országaiban, Kubában, Vietnámban és másutt.

* Lásd bővebben: А. В. Бузгалин, Л. А. Булавка-Бузгалина, А. И. Колганов: СССР: оптимистическая трагедия. Москва, ЛЕНЛАНД, 2018.

- 1950-es, 1960-as évek – Szociális reformok Nyugat-Európában, amelyek a mai, „európai szocializmusnak” nevezett társadalmi viszonyok kialakulásához vezettek.
- 1960-as, 1970-es évek – A gyarmatosítás elleni forradalmak következtében a baloldali erők győzelme a vietnámi, chilei, nicaraguai és a periféria más országaiban lezajlott választásokon.
- 1998–2005 A szocialista irányultságú erők győzelme a venezuelai, a bolíviai választásokon.

A legfontosabb gyakorlati fejleményeknek ebben a történetében az egyik legfontosabb volt és marad az 1919-es magyar forradalom, amelynek száz éves jubileumáról ma emlékezünk meg, amikor ezt a cikket írom. Nem kevésbé jelentős volt a „létező szocializmus” győzelme Magyarországon a II. világháború befejezését követően. Fontos tanulságul szolgálnak számunkra az 1956-os magyar események is. (Ez utóbbiak a XX. század szocializmusgyakorlatának tragikus mutációjaként szemléletes példák.)

De milyen tanulsággal szolgálnak még ezek az események, és miért mentek feledésbe? Mivé váltak az 1989-es évek közép- és kelet-európai eseményei, köztük a magyarországiak?

Az 1980-as évek végére, a létező szocializmus országainak gyakorlata a mutáns szocializmus válságáról tanúskodott. Ez a válság, a maga módján, országainkban a sajátosan szocialista (inkább azt mondanám – kommunisztikus) viszonyok közepette a mutációk szaporodásához, degradációjához vezetett. A szocialista viszonyok deformálódásának alapja a bürokratikus hatalomgyakorlás lett, amely a konformizmusra támaszkodott, és elutasította a polgárok mind nagyobb részének a társadalmi együttműködésbe való bekapcsolását. Mindez meglehetősen törvényszerűen vezetett a „gulyás-szocializmus”-hoz, amihez képest már csak idő kérdése volt a piaci kapitalizmusra való áttérés: a kispolgári-fogyasztói igényeket még a kapitalizmus félperifériás modellje általában és egészében véve is jobban kielégíti, mint a szocializmus, főként a szociális-alkotó tevékenységgel, a szociális felszabadulással, az elidegenedés felszámolásával társított, a kommunizmust megszülő szocializmus, amely kategória tartalmáról részletesebb kifejtés található L. A. Bulavka-Buzgalina munkáiban. Hogy miért? Hát azért, mert a társadalmasítás olyan folyamat, amelyben a nyárspolgáriság, az embernek mint konformista, az elidegenedett viszonyok között ellévő lénynek az elidegenedett viszonyok alóli meghaladása zajlik annak érdekében, hogy kommunistává váljék. Olyan közösségi emberré, akiknek köszönhetően országainkban életre kelt a szocialista gyakorlat a XX. században.

Ez a kulcs annak megértéséhez, mi történt 1989-ben Közép-Kelet-Európa országában. A mutáns szocializmus-modell potenciáljának törvényszerű kimerülése ment végbe. Felváltására a társadalmi kapcsolatok új modelljének kellett megjelenennie. Jobbára két út kínálkozott: vagy a szocializmus forradalmi megújítása, vagy a degradáció, a zsákutcából a „reális szocializmus” révén való kijövetel, azaz vissza a kapitalizmushoz, hozzá a félperifériához, minthogy országainkban másra alig volt erőforrás, s ami ennél is fontosabb, a korporatív tőke globális hegemoniája más variációt nem hagyott nekünk. Nem, nem fejlődésről van itt szó, hanem degradációról, leépülésről. Ezért kétség sem fér hozzá, hogy az 1989–1991-es eseményeket ellenforradalomként kell számon tartanunk.

(Fordította: Kabai Domokos Lajos)

*

BARÁT ENDRE

A vidéki élelmiszerfüggőség mint a rendszer váltás zsákutcája

Francis Fukuyama már harminc éve a „történelem végéről”, a liberális demokrácia, a szabadpiac végleges győzelméről írt. Úgy tűnik, „igaza lett”: a szabad piac által integrált globális gazdaság, a piaci alapú társadalom mára az ökológiai katasztrófa, a megsemmisülés felé sodorja a bolygót, az emberiség történetének vége ma már nem csupán disztópia.

Magyarországon a Dél-Alföld elsivatagosodása szemmel láthatóvá tette a klímakatasztrófát: e tájon a korábban alapélelmiszerként termesztett növények kipusztulóban vannak, a termőföld haszonnövények termesztésére alkalmatlanná vált, és egyre nagyobb területeken elháríthatatlan a nyári szárazság. A mai globális kapitalizmus a huszadik század végére a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek korlátlan növelését tetézte az egyes ökoszisztémák elpusztításával és a környezeti egyenlőtlenségek új dimenziójával, ami további környezetpusztításhoz vezet. A korábban ökoszisztémájukkal harmóniában

élő közösségeket egészségtelen körülmények közé taszította, megélhetésüktől megfosztotta.

Harminc évvel a rendszerváltás után érdemes hát számot vetni a 89-es változás értelmével, és ma már szükséges azt az ökológiai válság mentén is értékelni, értelmezni. Murray Bookchin nyomán feltehetjük a kérdést: a rendszerváltás milyen változásokat indukált a társadalom és a nem ember által teremtett környezet viszonyában?

A lehetséges környezeti apokalipsziszról való végtelen prédikációk – akár a környezetszennyezés, akár az ipar terjeszkedése vagy a népességnövekedés eredményének tartják azt – szándékaik ellenére, vajon nem az emberiség egy még alapvetőbb válságát leplezik-e, ami nem kizárólag technológiai vagy etikai, hanem társadalmi.¹

Érdemes megnézni, hogy a változások milyen viszonyban vannak a társadalmi ökológia társadalomról, politikáról és a gazdaságról alkotott nézeteivel. A társadalmi ökológia a „libertáriánus municipalizmus” ideájával a helyi közvetlen demokráciát helyezi szembe a liberális demokrácia elitek vezérelte, képviseleti demokráciájával, s ennek megfelelően az önkormányzatiság görög és az öngazgatás anarchoszindikalista eszményéhez nyúlik vissza. A társadalmi ökológia szerint, a társadalmat a kölcsönösségen és szolidaritáson alapuló közösségek sokasága alkotja, ahol újra a társadalom szervezi a politikát és a gazdaságot a helyi ökoszisztéma részeként.

A rendszerváltás két nagy társadalmi támogatottsággal bíró, kollektív politikai eseménye még magában hordozta a szerves, alulról jövő fordulat lehetőségét. Az egyik a Bős-Nagymarosi vízlépcső elleni közös fellépés, a másik Nagy Imre és társai újtemetése volt. Mindkét esemény egy valóban demokratikus változás lehetőségét hordozta magában, az egyik az akkora már a nyugati világban több sikert is maga mögött tudó 68-as gyökerű zöldpolitika, közvetlen demokráciát, baloldali, zöld és feminista értékeket hirdető elveivel. A másik 56 célkitűzéseinek megvalósítását hordozta magában, a demokrácia kiterjesztését a gazdaságra, az üzemek, szövetkezetek, intézmények dolgozói autonóm öngazgatásának programjával. Mindkét lehetőség gyorsan elbukott, még mielőtt valódi rendszerváltó programmá válhatott volna. Mindkettő a társadalmi ökológia alapértékeihez kapcsolódik, lokalitásával, közvetlen demokráciájával, az adott terület lakóinak öngazgatásával. Mindkét út választható lett volna, ideig-óráig kellő támogatottsággal is rendelkezett, de helyette a rendszerváltás a régi

technokrata elit és az ezt felváltani igyekvők titkos alkudozásává, kerekasztal mellett született kompromisszumok és osztozkodások sorozatává változott. A rendszerváltó elitek által megalkotott rendszerre tökéletesen illenek Rousseau Angliáról írott szavai:

Az angol nép szabadnak hiszi magát, de alaposan téved, mert csak addig szabad, amíg megválasztja a parlament tagjait: mihelyt lezajlott a választás, a nép rabszolga, senki és semmi.”²

A Bill Lomaxot olvasó kisebbség csak azt látta, hogy Nagy Imrével 56 szellemét is eltemették, a Bős-Nagymarosi gát ellen tiltakozók pedig pár év múlva a korábbi modernizációs környezetpusztítás fokozottabb folytatását szemlélhették a hivatalos politikán kívül rekedve.

Ahogy a rendszerváltás egyre kevesebb társadalmi támogatottsággal, felülről vezérelve ment végbe, végigkísérte az elmúlt harminc év politikai történéseit: mára ez a politikai elitek társadalom feletti csatározásához vezetett, ahol a képviseltek politikai jogai csak börtönőreik megválasztására korlátozódnak. A városi, települési önkormányzat, amelynek a közvetlen demokráciának, az érintettek beleszólásának helyszíne kellett volna lennie, sem valósította meg a rendszerváltás demokratizáló és öngazgató ígérését. A települések mára gazdasági társaságokként működnek, egyetlen szempont a likviditás fenntartása. Az önkormányzatok az üzleti titok védőbástyája mögé bújva árusították ki településük lakásállományát, ingatlanait, vállalatait. A települések életének irányításából a lakosságot ugyanúgy rekesztette ki a helyi elit, mint ahogyan az országosan történt. A helyi lakosságnak végül nem maradt beleszólása saját iskolái, intézményei, a helyi gazdaság életének szervezésébe. Így váltak mára az önkormányzatok – a parlamenthez hasonlóan – egyszerűen a helyi urak játszóterei.

A Kádár-rendszer vegyes gazdasága, a központ redistribúciójának, a piac által integrált második gazdaságnak és a reciprocitás vezérelte kölcsönösségnek sajátos keveréke, a hetvenes évekre a vidék felzárkózásához, a korábban társadalom alatti szegényparasztság társadalmasodásához vezetett. A háztáji gazdálkodás piacra termelése biztosította a vidéki életkörülmények jelentős javulását, ami utat nyitott a vidéki lakosság polgárosodásának. A második gazdaság bevétele, illetve a helyi közösségek kölcsönösség vezérelte segítségnyújtása, vagyis a kaláka biztosította a vidéki lakosság lakhatási hátrányainak felszámolását.

A kaláka volt a hatvanas-hetvenes évek helyi társadalmának egyik, ha nem legfontosabb közösségszervező intézménye, amelynek erejét a reciprocitás, a feltétel nélküli kölcsönös segítségnyújtás biztosította. Évi közel 50 000 családiház épült ebben az időszakban, jelentős részben kalákában. A felhalmozott vagyonnal nem rendelkező vidéki lakosság a hiányzó tőkét a korábbi társadalomszervező sémával, vagyis a kalákaival biztosította. Az építkezések alapanyagát a helyben beszerezhető építőanyagok, sok esetben vályog vagy a helyi téglagyár biztosította, a munkát viszonzossági alapon, munkahelyi, családi, szomszédsági közösségek végezték. A kaláka munkaszervezésében az önkéntesség, a segítségnyújtás, a szórakozás és a munka szerves összekapcsolódása valósult meg, a modern munkavégzés hierarchizált szervezeti struktúrájának mellőzésével. A kalákában az egyenlők közös munkavégzése állt szemben a kapitalizmus elnyomó jellegű, utasításokon alapuló munkakultúrájával.

A korlátozott magánlakáspiac és a tőkefelhalmozási korlátok miatt, a felépülő lakásokat nem befektetési, értékesítési szándékkal, hanem pusztán a lakhatás biztosításának céljával építették. Így a segítségnyújtást nem a haszonszerzés, a jövedelemkiegészítés motiválta, hanem egy emberi alapszükséglet, a lakhatás megteremtése. A reciprocitáson alapuló segítségnyújtás nem egyszerűen a házépítések területén volt meghatározó társadalomszervező motívum a Kádár-rendszerben: a ház körüli munka, a szociális ellátás területén is működött a viszonzosságra épülő, kölcsönös segítségnyújtás sémája. A háztáji gazdálkodás gyorsan elvégzendő dömpingmunkái, mint a paprikaszedés, -válogatás, a szőlőszüret s egyéb nagyobb szakértelmet nem igénylő munkák esetében is meghatározó volt a kölcsönösségen alapuló munkaszervezés. Mindezek figyelembevételével, hamis az a mai közbeszédben közhelynek számító kép, amit Kádár János halálának évfordulója alkalmából a *ma*7 oldalán Kolek Zsolt fogalmazott meg pregnánsan, a következőképpen: „Kádár történelmi bűne, hogy a magyar társadalomból kiirtotta a szolidaritást: a végsőig individualizált társadalmat eluralt a kispolgári irigység”. A Kádár-rendszer háztájijának a kölcsönösségen túl óriási szerepe volt a helyi élelmiszerellátás biztosításában is. A rendszer mezőgazdasági termelésére az volt jellemző, hogy az állami gazdaságok, termelőszövetkezetek monokultúrákra alapozott, nagytáblás technológiája elsősorban exportra termelt, míg a háztáji, a második gazdaság a helyi ellátást biztosította, egyúttal a helyi lakosságnak munkalehetőséget adott. Ez a kettősség a magyar mezőgazdaság 1945 előtti időszakára is jellemző

volt. E séma átvétele biztosította, hogy a 60-as évektől kezdve megszűnjenek a vidéki lakosság élelmiszer-ellátásának nehézségei és ezzel a vidéki éhezés. Ez a struktúra, helyi termelői piacaival, rövidpályás értékesítési láncokkal, ahol a vásárló közvetlenül a termelőtől vásárolt, a mai fenntarthatóság alapsémájának felel meg.

A rendszerváltás politikai átalakulásával párhuzamosan azonban az ország gazdaságának átalakítása is elindult a nyíltan felvállalt, de a nyilvánosságtól lehető legnagyobb távolságot tartó, úgynevezett spontán privatizációval. A rendszerváltás programja viták nélkül jelölte ki a mindent átható piacosítás programját. A korábbi állami, szövetkezeti tulajdon egészének magánosítása a társadalmi ellenőrzés minimuma nélkül történt meg. Ezzel párhuzamosan, a kárpótlási törvénnyel a földtulajdon privatizációja is zajlott, oly módon, hogy nem vette figyelembe, hogy az újonnan földtulajdonhoz jutók a helyi gazdaságnak, társadalomnak egyáltalán részesei-e, vannak-e gazdálkodó ismereteik, a megszerzett földet termelésre vagy pusztán tőkefelhalmozásra, járadékszerzésre kívánják-e felhasználni. A kárpótlásnak és a szövetkezetek gazdasági társaságokká való átalakításának következménye az lett, hogy a helyben, a mezőgazdaságban dolgozók jelentős része mára földtulajdon, szövetkezeti tulajdon és munka, megélhetés nélkül maradt. Az egymillió mezőgazdasági dolgozóból mára 200 000 fő maradt, és az élelmiszeriparban dolgozók jelentős része is elvesztette munkáját. A rendszerváltás következtében az 1945 előtti, vidéki társadalmi mintázatok kezdtek újra megjelenni, nagybirtokosokkal, nagytáblás monokultúrák termesztésére alapozott szántóföldi gazdálkodással és nagy létszámú földtulajdon nélküli agrárnépességgel.

Az 1935-ös magyarországi földbirtokszerkezettel történő összehasonlítása szerint is kifejezetten koncentrálnak írható le a jelenlegi földhasználati struktúra. 1935-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok, az összes gazdaság 4 százaléka használta a föld 43,1 százalékát, míg 2014-ben a 100 kataszteri hold feletti gazdaságok 1,3 százalékáa művelte a mezőgazdasági terület 68 százalékát.³

Az országban a kétezres évekre a termőföld 56,7%-a az összes termelő 0,32%-ának használatában volt, s az összes gazdaság 2%-a kezelte a termőföld négyötödét (Kovács Imre 2016).⁴ Az élelmiszeripar privatizációja során az állami vállalatok döntő része a külföldi tőke tulajdonába került: a befektetések azonban jelentős részben

csak a piacszerzés célját szolgálták. 2002-ben az élelmiszeripari cégek jegyzett tőkéjének még 65%- volt külföldi tulajdonban, ez 2006-ra 48%-ra csökkent. A gyorsan kivonuló külföldi tőkét azonban a hazai befektetők nem tudták pótolni. Ennek és a szabadpiac okozta verseny következtében, az élelmiszeripar nemzetgazdasági jelentősége 2002–2007 között 14,9%-ról 9,7%-ra csökkent.⁵ A 90-es évek globalizációs, szabadpiaci folyamatai tovább erodálták a vidék gazdaságát és társadalmát. A 80-as évek második gazdaságában a helyi piacokra termelők, a globális piaci nyitás hatására, a helyi multinacionális kiskereskedelmi áruházláncok megjelenésével, teljesen elveszítették a helyi élelmiszerellátásban elfoglalt területet. Helyükre az iparosított mezőgazdaság tömegtermékei kerültek. A korábbi helyi termékeket felváltották a több ezer km távolságban, döntően rettentően alacsony munkabérért dolgozó munkások által előállított termékek, melyek az áruszállítással növelték a széndioxid-kibocsátást, tartósították a termelő országok egyenlőtlenségeit, és munkanélkülivé tették a helyi agrárnépességet. Az addig helyben maradt jövedelmek az új áruházláncoknak köszönhetően vidékről a városi központokba áramlottak, fokozva a vidéki területek elszegényedését. A globalizáció hatására, a mezőgazdasági termelésben megjelent, majd a globális vegyipari cégek hatására egyre nőtt a nagytablás kukorica- és búzatermelés. A korábbi, kistermelők által fenntartható módon termelt, egészséges élelmiszert felváltotta a vegyszermaradványokkal telített, importált ipari áru. A korábbi élelmiszertermelés helyére egy energiapazarló, gépesített, nagytablás, vegyszer- és műtrágyaigényes termelés lépett. A műtrágya-előállítás, a nagy táblák művelésére használt gépek és a távolsági áruszállítás együtt jelentősen emelik a mezőgazdasági termelés széndioxid-kibocsátását, fokozzák a termőtalaj erózióját, elősegítve ezzel a vidék elsvatagosodását.

Fontos a rendszerváltás politikai átalakulásának értékelésekor Bibó István: „A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változások értelme” című tanulmányának ma már nem gyakran idézett, de annál aktuálisabbá vált sorait újraolvasni, ahol a 45-ös felszabadulás értelmét és jelentőségét keresi.

Nem kevésbé súlyos, sőt talán az eddig említetteknél súlyosabb tünet az a beállítás, mely nagyon is tudja, hogy a németek kitakarodása jelentős fordulat volt, de ezt a fordulatot egyszerűen besorolja a szabályos időközben ismétlődő politikai fordulatok közé, melyeknek az a szabályuk, hogy előbb bejelentik egy új világ kezdetét, azután az

eddig hatalmasokat börtönbe zárják, az eddigi üldözötteket hatalomra juttatják, főhivatalnokoktól kezdve egészen a házmesterekig valamilyen formában mindenkit leigazoltatnak, s ennek eredményeképpen lehetőleg minél több embert kimozdítanak helyükből és egzisztenciájukból, hogy másokat juttassanak a helyükbe.

Harminc év távlatából, jelenleg úgy tűnik, Bibó 1947-ben papírra vetett gondolatai nemcsak a 45-ös változásokra, de 89-es rendszerváltás zsákutcába jutásának okaira is jól rávilágítanak. A 89-es rendszerváltás sem a politika, sem a társadalomszerkezet területén nem volt képes a Bibó által (joggal) *zsákutcsának* tekintett magyar fejlődéstől elrugaszkodni, ugyanazon ellentéteket és torz társadalomszerkezetet teremtette újjá, mely meghatározta a modern kori magyar társadalomfejlődést. A rendszerváltó elit már a kezdetekkor elszakadt a magyar társadalomtól, újra kirekesztve a politikából a korábbi vidéki szegényparasztságot és a városi munkásságot, a korábbi úri világ és a nyugatos szabadpiac feltétlen híveinek anakronisztikus csataterévé változtatva a harmadik magyar köztársaságot.

A rendszerváltás gazdasági átalakulása még inkább magán hordozza a zsákutcsa magyar társadalomfejlődés jellegzetességeit. A Kádár-rendszer vegyes gazdaságának mintája lehetőséget kínált a gazdasági átalakulás szerves, megrázkódtatásoktól mentes lebonyolítására, a A bibói értelemben vett szocializmusra, amely a korábbi születési előjogok után a vagyonnal járó előjogokat is felszámolja, vagyis 56 valódi programjának megvalósítását, a hatalom humanizálását és a társadalom demokratizálását tűzi ki céljául. Azonban a rendszerváltás és az új kapitalizmus legnagyobb vesztese ismét a vidéki társadalom lett, amely a tizenkilencedik századtól 1945-ig a magyar szegénység és elmaradottság élő példája volt. A Kádár-rendszer második gazdasága jelentette a vidéknek az aranykort, helyi piacaival, kalákás építkezésével, helyi kölcsönösség vezérelte közösségeivel. A rendszerváltás ezt a folyamatot törte derékba a piacosítással, a privatizációval, úgy, hogy a változás folyamatába a helyi közösségeknek nem engedett semmilyen beleszólást. Az 1989-től máig tartó folyamat a korábbi nagybirtokok uralta társadalmi mintázatokat élesztette-éleszti újjá. A társadalmilag és gazdaságilag fenntarthatatlan újkapitalizmus mára egy új dimenzióval, a környezeti fenntarthatatlansággal egészült ki. A korábbi hagyományos technológiával, környezetkímélő, helyi piacokra termelő háztáji gazdaságok helyét a műtrágyára, vegyszerekre alapozott, a termőtalajt erodáló, energiapazarló nagybirtok vette át, a

helyi piacokét pedig a multinacionális kiskereskedelmi láncok. Mára a vidéki lakosság élelemtermelő helyett élelmiszerfüggő lett, függő a globális élelmiszerpiactól, a főképpen nemzetközi multi cégek által tulajdonolt kiskereskedelmi láncoktól, miközben az iparosodott mezőgazdaság a megélhetést nyújtó termőföldet véglegesen terméketlenné teszi.

Jegyzetek

- ¹ Murray Bookchin 2009: Egy ökológikus társadalom felé. In: Scheiring Gábor és Jávor Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz: zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2009, 139–150.
- ² Jean-Jacques Rousseau 1978: *A társadalmi szerződésről*. Budapest, Magyar Helikon, 56.
- ³ Kovách Imre 2018: *Földhasználat és földtulajdon-szerkezet*. https://www.tarki.hu/sites/default/files/trip2018/248-263_Kovach.pdf
- ⁴ Kovách Imre 2016: *Földek és emberek – Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest, Dupress, 2016, 110.
- ⁵ Boródi Attila 2009: A hazai élelmiszeripar versenyképességének egyes kérdései. Előadás. <https://slideplayer.hu/slide/2051755/> Magyar Nemzeti Élelmiszer-technológiai Platform Konferencia. Kaposvár, 2009. április 28.